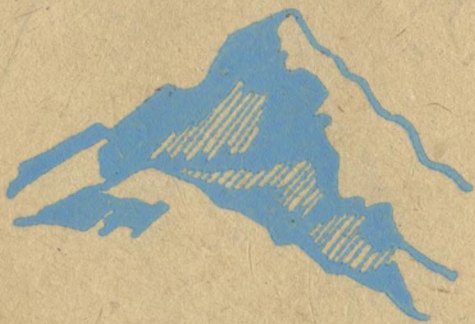

АН ТКАЧУК

**ЗА КАВКАЗЬКИМИ
ХРЕБТАМИ**

В-ВО. ЗАХІДНЯ УКРАЇНА"

ІВАН ТКАЧУК

ЗА КАВКАЗЬКИМИ ХРЕБТАМИ

(ВРАЖІННЯ З ПОДОРОЖІ)

ВИДАВНИЦТВО „ЗАХІДНЯ УКРАЇНА”¹¹
ХАРКІВ 1932 КИЇВ

*Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літописі Українського
Друку“, „Картковому репертуарі“ та
інших покажчиках Української Книж-
кової Палати.*

*Відповід. редактор М. Ірчак
Техн. керівник П. Гірняк
Коректор О. Павлик
Художник В. Єгоров*

*Упрліт № 11667 (3116)
УПО, 13 друк. ім. Леніна
№ 1094—8.000 пр. 2^х/₄ ар.*

„Стоїть Кавказ високий та...“

Саме слово Кавказ якесь чарівне слово. Воно криє в собі багато таємниць. Воно манить кожного цими таємницями. Кавказ оспіваний багатьома поетами. Кавказ всім відомий, Кавказ приманчивий, Кавказ екзотичний. На Кавказ щоліта їдуть сотні тисяч людей відпочивати та любоватися його багатою природою. Про красу Кавказу з великим захопленням розказуватиме кожний, і той, що вже нераз бував там, і той, що ще ніколи й не бачив Кавказу.

А все таки про Кавказ ми дуже мало знаємо.

Здорове кавказьке повітря, прекрасні сніжні хребти гір, що виблискують сніговими кристалами в найгарячіші літні дні, чудові краєвиди, знаменита воєнно-грузинська дорога через головний хребет Кавказу, ціла низка прекрасних курортних місць вздовж бережжя Чорного моря від Батуму аж до Анапи, славні курорти групи Мінеральні Води, екзотична музика і пісня, дуже своєрідні звичаї та побут численних кавказьких народів — оце знає кожний про Кавказ. Мало що більше і я знав, хоч бував на Кавказі двічі. Але цього занадто мало. І слово Кавказ завжди манило мене якоюсь таємничістю. Мене вже не цікавила багата природа та сніжні хребти Кавказу, не цікавила й прославлена воєнно-грузинська дорога, хоч я її не бачив, мене

найбільше манило те, що ховає Кавказ у своїх проваллях та долинах, що він криє ген там далеко за своїми сніжно-білими хребтами. Рівнини й долини Закавказзя, окремі радянські соціалістичні республіки, об'єднані в Закавказьку федерацію — ось де багато цікавих несподіванок, що їх заховав високий Кавказ. Побачити, познайомитися з народами Закавказзя, з їх історією, з їх життям, побутом і культурою, оце були мої бажання, що про здійснення їх я дуже часто мріяв. Задовольнити цих бажань не могла жодна географія, жоден справочник. Навпаки, вони ще більше запалюють цікавість.

З якою ж великою радістю я збирався в дорогу 27 червня 1931 року, попавши до складу делегації, що їхала з Харкова до Тифлісу проводити декаду української культури на Закавказзі.

Декада української культури на Закавказзі це одна з тих різновидних форм братання трудящих великої сім'ї народів СРСР. Тільки пролетарська революція дала можливість трудящим численних національностей колишньої царської Росії — „тюрми народів“ об'єднатися в одну братню сім'ю народів.

Перекличка окремих республік, соціалістичне змагання між ними, обмін всякими делегаціями, обмін досвідом роботи, декади і тижневники, взаємна допомога, обмін культурними надбаннями — все це ті форми взаємного ознайомлення, зближення і братання між трудящими масами різних національностей окремих республік і областей. Всі ці форми підносять нову хвилю ентузіазму і служать будівництву нової пролетарської культури єдиної по своєму змісту і суті та різноманітної своїми національними формами. Тому то державні і громадсько-культурні організації радянсь-

кої Грузії з таким великим захопленням підхопили ініціативу державних і культурно-громадських організацій України про переведення декади української культури на Закавказзі, на зразок тих, що вже проводилась в Росії і Білорусі. Спочатку був плян провести цю декаду тільки в столиці Грузії, в місті Тифлісі, але за згодою представників радянського уряду Закавказзя і Грузії масштаб і програму декади значно поширено і вирішено охопити декадою всю Закавказьку федерацію. Декада мала розпочатися в перших днях липня. Комітет по проведенню декади організований з представників державних, партійних і громадсько-культурних організацій Грузії почав працювати в початку червня.

19 червня до Тифлісу приїхала перша частина української делегації, а 27 червня прибув до Тифлісу державний столичний театр України „Березіль“ в повному своєму складі.

28-червня вранці виїхала з Харкова основна частина делегації, в склад котрої і я попав. Весь склад делегації їхав окремим вагоном. Сім письменників, оперовий співак заслужений артист республіки Паторжинський, представники різних громадських організацій оце склад делегації. Словом, товариство таке добірне, що можна їхати такою комуною навіть кругом світа і дорога не дошкулить. Коли б описати точно триденне життя в цьому вагоні зі всіма тими спогадами, анекдотами, співами і серйозними розмовами, що відбувались за весь час подорожі, то це була би дуже цікава книжка. Але це не входить зараз у мій плян і я цей бік справи залишаю на інший раз. А зараз важно чим швидше доїхати і побачити Тифліс та Закав-

каззя. Побачити те, що ховає за своїми сніжними хребтами Кавказ. До цього готуюся і я, і мої товариші по вагону, плянуючи, що ми будемо робити там, як розподілимо свої сили, щоби найкраще обслужити декаду, найбільше зробити, і найкраще познайомитися з життям закавказьких народів. Рівно через добу наш поїзд був уже на станції Мінеральні Води. Ми вже доїхали до північного склону Кавказу і розмови про плян та розподіл роботи пожвавлювались, а цікавість у всіх щодалі то більше загорялась.

Долинами Дагестану

Немає нічого гіршого як писати вражіння про якусь країну з вікна вагону та ще й швидкого поїзду. Це, звичайно, найгірший прийом писання подорожної літератури. Але, хай простять мені читачі, я вимушений покищо покористуватися навіть і цим прийомом, щоби записати вражіння з самої дороги.

Наш поїзд швидко біжить рівниною північно-кавказького краю. Проїхавши врожайні степи, він біжить просторами підгірськими рівнинами, випаленими сонцем. Рівнини ці нудні, незасіянні і рідко заселені. Гаряче сонце палить їх нещадно. Тут, то там промелькають великі стада рогатої худоби, коней та овець. Що ближче до населених місцевостей, то частіше зустрічаються засіяні хлібом поля. Жнива в повному розгарі, але цих жнив тут не багато видно бо в більшості степи ще мабуть ніколи не орані. Тут, то там котиться степовою доріжкою двоколка, а на ній збита з дошок коробка, або просто виплетений кіш з лозини. В такій

„бричці“ сидить одна дві людини. Оце тільки різноманітності на цих рівнинах. Очі втомлюються від того, що ні на чому їм спочити.

— Де ж той Кавказ? Їдеш і їдеш, а його й не видно,— вирвалося в когось.

— Та ми то вже ніби й на Кавказі, а Кавказу так і не видно— додає інший.

— Як не видно? А ось гори сніжні!

Але всі байдужі, і не дивляться у вікно, кожний бережеться, щоби його першого не обдурили, бо цими сніжними горами обдурюють один одного вже від самого ранку. Дотепніші навіть доказують і стараються вмовляти, що кожна хмаринка на горизонті це сніжний вершок гори. Вони вже нераз і не одного обдурили і через те ніхто вже не заглядає у вікно за сніжними горами.

Але цим разом знову ж таки вдалося обдурити і то всіх. З права, в далині дійсно вже вирисувалися туманно сніжні хребти високого Кавказу, що зливаються з хмарами. Але пасажирі нашого вагону не звертають на це уваги. Мовляв не обдуриш.

Та швидко повірили всі. Встромили рясно голови у вікна і прикували свою увагу до сніжних верхів Кавказу, що вже зовсім виразно величними білими лініями вирисовувались на горизонті.

Зліва також появляються горби, але безлісні, випалені сонцем. Переїжджаємо багато річок, що в них вода бистра і мутна, неначе кава з молоком.

Проїхавши рівнини кабардинську, владикавказьку і чеченську, поїзд вскочив поміж гори і в 5 годині 15 хвилин вечора, точно по розпису, зупинився на станції Грозний. Гори рясно вкриті нафтовими вишками неначе лісом. Все повітря насичене запахом нафти.

Але картина дуже швидко міняється. Поїзд в'їжджає в долину Дагестану, що також сама нудна як і попередні долини, тільки більш лісиста. Проїхали станцію Гудермес, переїхали багато річок з такою мутною водою, проминули станцію Хасав-юрт і покотили кумикською низиною до столиці Дагестану Махач-кала, на березі Каспійського моря. Тут повечеряли гарної риби з вод Каспія і понад берегом моря далі.

З правого боку бовваніють в нічній темряві гори, а зліва виблискує сріблястим сяйвом місячного світла Каспійське море. Легше дихати морським повітрям, не так дошкуляє духота.

Десь біля 2-ої години вночі проїхали станцію Дербент, а над ранком покинули територію Дагестану, цієї типічної гірської країни, що гори дали їй навіть назву. (Дагестан означає в перекладі країна гір). А по цьому, що я бачив, і що згадав, начебто виходить, що Дагестан країна степів та пустирів. Але й це не протирічить дійсності, бо велику частину Дагестану займає рівнина, так звані Кізлярські степи.

Майже 37% всієї площі країни це земля не родюча. Національний склад населення надзвичайно різноманітний. В Дагестані, що нараховує округло 790.000 мешканців, живе понад півтора десятка різних національностей та племен. 61,5% це племена лезгінські, племена гірські.

Із земних багатств в Дагестані — нафта, сіль, залізна руда, кам'яне вугілля, сірка, олово, ртуть, торф; золото, срібло, мідь, марганець, нікель, миш'як, гіпс і багато інших, що ще не в повній мірі використовуються. Радянський Дагестан ще має широке поле для свого економічного й культурного розвитку.

Проїздом через Азербайджан

Раненько наш поїзд, покинувши Дагестан, в'їхав на північно-західню надкаспійську долину Азербайджану, порізану численними річками, що женуть свої гірські сірі води в Каспійське море.

Азербайджан це одна з трьох основних складових республік Закавказької радянської соціалістичної федерації. Азербайджанська соціалістична радянська Республіка (АСРР) проголошена 28 квітня 1920 року. По території Азербайджан займає 85.968 квадратних кілометрів, цебто 46,3% всієї території закавказької федерації. Населення по переписі 1926 року в Азербайджані було 2,314.571 чоловік, що становить 39,5% всього населення Закавказзя. До складу Азербайджанської республіки входить на умовах протекторату Автономна Нахичеванська Радянська Соціалістична Республіка і Автономна Область Нагірного Карабаху.

Основна маса населення Азербайджану це тюрки 1,469,654 чол, або 63,5% всього населення республіки. Далі йдуть вірмени — 12,3%, росіяни — 9,5%, талиші — 3,4%, дагестанські народи — 3,3%, курди і езиди (найдавніші народи малої Азії) — 1,8%, тати — 1,3%, євреї — 0,3%, українці — 0,8%, перси 0,7% і т. д.

Нафтові промисли зі світовим містом Баку, азербайджанські пустинні степи, гори, море, річки, що зникають на своїм бігу, різноманітний національний склад населення, тюркські племена з останками ще старинного побуту—оце вже і є ті цікаві прикмети Закавказзя, що такою таємницею приховують їх сніжні хребти Кавказу.

Але клубок цих таємниць ми починаємо розмотувати,

ми вже в'їхали на землю Азербайджану — однієї з трьох основних республік Закавказзя.

30-го червня, біля 8-ої години райком, наш поїзд зупинився в столиці Азербайджану — в місті Баку. Це інтернаціональне місто. Місто нафтових промислів, місто ударників нафтярів, що виконали п'ятирічний плян за 2 з половиною роки.

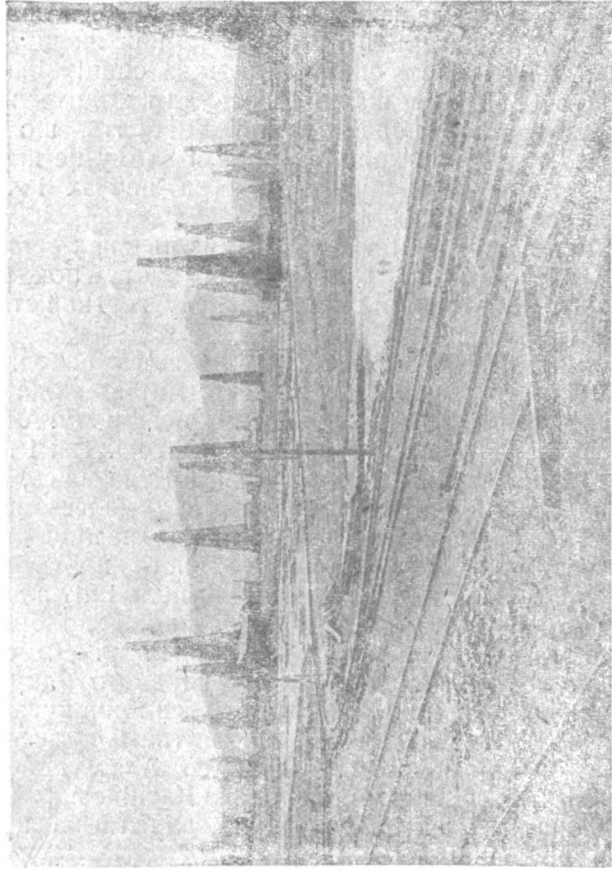
Місте велике, понад пів мільйона мешканців. Дечим нагадує Севастопіль, тільки Севастопіль має якийсь надто біле зафарблення, а Баку сіро-жовтаве. Горбочки, випалені сонцем нагадують жовтаві засмажені сонцем азербайджанські пустині.

На станції і в місті морське повітря, густо просякнуте нафтовим запахом. Не дивлячись на величезну спеку, яюсь легко і приємно дихати.

Робітники нафтарі чорні, замазані і при цьому якісь дуже стройні та веселі. Це ті ентузіясти, що перші в СРСР виконали п'ятирічку за 2 з половиною роки. Так подивився кругом і зразу видно, що оцей і той і там той — це славні ударники тих нафтових промислів, що цілім лісом чорних вишок темніють на околицях міста, ген аж туди до так званого Чорного Міста — до Сурахан, що сполучено з Баку електричною залізницею.

Так і кортить залишитися в Баку, побувати на нафтових промислах, познайомитися добре зі славною столицею Азербайджану, але наш плян інакший, і на це ми не маємо змоги. В нашій розпорядженні всього 4-5 годин до наступного поїзду, і цей час ми використовуємо максимально для того, щоб оглянути місто та покупатися в морі і пообідати.

Місто багате контрастами. Поряд зі швидким рухом потішне і повільне життя, характерне для східних

Баку —нафтові вежі

і південних гарячих міст. Навіть на базарі, під гарячим сонцем всі вимушені ходити повільно, в'яло. Тут на вогні, на довгих залізних шпичках жариться шашлик, а господар, що жарить його сам чорний як цей шашлик, і в таку велику спеку сидить на сонці біля своєї жарівні в баранячій шапці. А ось там ходить якийсь навіть у здоровій чорній бурці. Говорять, що бурка зимою гріє, а літом холодить, але я цьому не йму віри бо одна тоненька сорочка в мене на плечах і то видається занадто важкою.

Йдемо до моря купатися. Хоч у купальнях величезна черга, але нам як гостям дали змогу купатися без черги. Вже відчули ми вславлену гостинність кавказьких народів.

Прикмета Каспійського моря, це щось середнє між прикметами Чорного й Озівського морів. Вода якась зеленаво-сірувата і нагадує дечим річну воду. А в Баку Каспійське море ще й підмазане нафтою. Так і плаває поверх води чорна нафтова ропа. Купаючись, треба вміло вилазити з води, щоби не залишалась на тілі нафта. Після купелі в морі треба йти конче під душ, щоб сполоскати ропу. Тут і душі для цього приготовлені. Всежтаки купіль знаменита. Обмили пиль і піт з дороги, відсвіжилися і набрали сил для дальшої подорожі.

Після третьої години виїхали з Баку. До станції Алят їхали ще понад морем. З правого боку руді випалені сонцем гори, а з лівого солончакуваті пустирі й море. Все це дуже одноманітне й нудне.

Перед вечером проїхали станцію Алят, повернули вправо поміж гори, попрощалися з Каспійським морем, проїхали ще станцію Аджікабул і вїхали на пустинний Ширванський степ.

Ось воно де оте Закавказзя, що його приховав своїми хребтами сніжний Кавказ.

Десятки, навіть сотні кілометрів тягнеться дикий пустиинний степ Азербайджану. Жовтий, рудий, випалений сонцем степ, а в далипі рудіють також самі гори. Нігде живої людини не видно, нігде жодних ознак життя не помітно, тільки поїзд біжить цими пустинями, знімаючи куряву за собою. Спека невиносима, у вагоні, духота, відчинити вікна не можна, бо мете піском до вагону. Вода в пляшках майже гаряча. І це вже вечоріє, а що тут твориться серед дня? де-не-де на горизонті вирисовується якесь село з Деревами, це над річкою якоюсь живуть люди. Трапляються села й біля залізниці, але ці села в більшості без будь-яких ознак життя. Тільки типічні глиняні землянки сіріють серед пустині, оце і є село, але мешканці його всі вийшли на ціле літо геть туди в гори зі всім своїм живим і мертвим майном. Це села кочуючих тюрських племен.

Рідко трапляються заселені місцевості. Кругом них орошувальні канали, зеленіють дерева, люди жнуть пшеницю, сапають бавовняник. На степу табуни верблюдів, корів. На одному коні їдуть подвоє. Чоловік а ззаду жінка, а ось дідок, а ззаду здоровий парубчак, мабуть внук. На маленького осла навантажують повні великі кошики ще й чоловік сідає. Дивуєшся, скільки сили й витривалости в цього маленького тонкононого звіряти.— Станції дуже рідко і то на них нічого нема тільки будка серед пустелі і все. Правда ще біля такої будки на чотирьох рейках високо піднята вгору будівля неначе альтанка, а до неї сходи від землі до платформ першого поверху і далі до

альтанки. Бувають такі вишки і на два, а навіть на три поверхи. Видно, що там люди ночують. Мабуть тому, що там високо холодніше чим на землі — так пояснювали ми собі. Але коли почало темніти, ми зрозуміли значення і потребу оцих вишок на азербайджанських степах. Як тільки зближається поїзд до станції зараз моментально зачиняють всі вікна й двері та гасять світло у вагонах. бо на кожній станції, особливо де річка чи штучний ставок, хмарами літають комарі. На одній з оцих пустинних станцій не встигли зачинити вікна і до вагону моментально неначе хто з мішків насипав повно комарів, які кинулись на всіх живих і почали кусати через одіжку. Виганяли їх, потім били, аж криваві п'ятна залишалися на стінах, та на стелі вагону. Тепер уже для нас ясно, що ці вишки на станціях це спасення від кусючих комарів.

На станціях немає нічого, немає навіть води. Та вода тут найцінніша. Привозна. Ось такою пустинею проїхали до вечора, проїхали й цілу ніч, а всього тільки три помітні станції бачили — Кюрдамір, Евлах і Шамхор.

Потомки турецько-монгольських племен

Якось аж дивно робиться, що в таких пустинях, в таких жорстоких природних умовах живуть люди. А вони живуть тут вже багато століть. Пустинні низини Азербайджану ще з IX століття почали заселювати курди та різні турецькі племена. Особливо значні маси турків осіли в Азербайджані в епоху великих монголо-турецьких походів XIII століття. в 1258 році

основоположник монгольської династії хулагідів у Персії Хулагу-хан поселив на Закавказзі більш як 150.000 родин турецьких племен, виведених з Азії. Сьогодні всіх цих потомків турецько-могольських племен називають просто азербайджанськими тюрками. Головне заняття тюрків — це хліборобство. Сіють пшеницю, ячмінь і риж. Окрім цього з 80-их років минулого століття азербайджанські тюрки займаються бавовняництвом. Ще до імперіялістичної війни в Азербайджані було вже біля 95 тисяч гектарів бавовняних плянтацій. Окремі племена тюрків айруми і таркяма це кочові племена, що займаються переважно скотарством та кустарним виробництвом килимів. В деяких районах тюрки займаються ще шовківництвом та бжільництвом.

Тюркські села розположені переважно на низинах понад річками. В одних місцях тюркські села багаті на зелень, а в інших зовсім без зелені. Бувають села, що в них не видно ні одного зеленого корчика, ні одного дерева. Таке село справляє дуже сумне враження. Тюркські помешкання — це типічні східні одноповерхові домики з глиняної сирі невипаленої цегли. Дахи домів у більшості плоскі глиняні. Всі доми будуються фронтовим фасадам у двір, а на вулицю виходять глухі глиняні стіни.

В декотрих відсталах груп тюркського населення, особливо в кочових і напів-кочових племен ще й досі збереглися деякі пережитки родового побуту. Кровна помста, святий закон гостинності, повага до стариків тощо.

Батько родини це повновладний пан дому. Але ці патріархальні останки поступово викорінюються. Багато вже є нового, сучасного. Становище жінки в

тюркській сім'ї до радянської влади було надзвичайно важке і зовсім безправне. До революції тюркські дівчата виходили заміж в 12-13 років. Про згоду молодих на вінчання ніхто не питав — це була справа батьків, що вибирали для своєї доньки пару ще в колісці. Безплідність — це нещастя і ганьба для жінки. Народження дитини, особливо хлопця зустрічається великою радістю і підвищує повагу жінки в очах цілої сім'ї й цілого роду. Мати кормить груддю дитину два, а то то й більше років. Виховує дитину тільки мати, для батька не личить взяти на руки дитину.

Раннє заможжя, надзвичайна перевантаженість працею дома, на полі і біля худоби, антисанітарні умови життя, піклування дітьми — все це дуже швидко підірвало здоров'я тюркської жінки і в 25 років життя вона часто виглядала як старушка.

Я бачив багато тюркських жінок. Сьогодні вони вже в більшості не такі. Вже більшість не носить чадри. Вони ходять з відкритим обличчям. Вони завоюють собі всі права громадянства нарівні з чоловіками. За часів радянської влади дуже змінився побут та звичаї тюркського народу. Жінка тюркменка вже дивиться вільно на світ і на людей, але на її плечах тяжить ще надто великий тягар залишків колишнього прадідівського рабства.

Перед заходом сонця ми під'їхали до одного тюркського села. На станцію привезли воду. З села рухнули чорними постаттями неначе монахині жінки з великими мідяними глеками на плечах. Ні один чоловік не вийшов по воду.

Ось іде струнка висока тюркменка, перекинувши дуже зграбно великий мідяний глск через плече. Вся

в чорнім одягу, і від цього її біле лице видається ще більшим, неначе аж прозорим. На цьому білому лиці дуже чітким відблиском чорніють очі. Це струнка висока красуня напівдиких ще азербайджанських степів. Це недавня ще невірлиця, а сьогодні вільна вже громадянка радянського Азербайджану. Але в її сумному погляд, в її обличчі і очах ви можете вичитати всю історію віковичного рабства її прародичок. Вона сама ще до революції зазнала цього тягару жінки невірлиці, і мабуть від того її погляд такий сумний, такий несмілий.

Тюрки азербайджанські це мусульмани-шиїти і мусульмани-сунніти. Між цими двома сектами мусульманської релігії точилися безнастанні національно-релігійні криваві різні. Тільки тепер, за часів радянської влади, цей релігійний кривавий антагонізм уже припинився. Сьогодні трудящі маси всіх національностей Азербайджану живуть у братній згоді, вони мають цікавіші проблеми, цікавіші заняття ніж фанатична кривава різня.

Сьогодні на азербайджанських пустинях туркотять уже перші партії радянських тракторів та молотарок, сьогодні пливе через пустині біла як молоко вода штучними каналами, проведеними вже при допомозі радянської влади. Сьогодні вже знайдете в Азербайджані зовсім обновлені тюркські села з гарною вишурованою школою та лікарнею.

Ще в 1921 році серед тюркського населення було всього 2% письменних чоловіків і 0,1% письменних жінок, в 1927 році письменних чоловіків було вже 7,2% а жінок 1,6%. Сьогодні вже тюркські трудящі маси в справі ліквідації неписьменности доганяють

всі інші народи СРСР. Завівши замість складної арабської азбуки нову тюрксько-латинську, азербайджанські тюрки дуже швидко ліквідують неписьменність. Великий та дуже бурний культурний зріст виявився в організації цілої низки тюркських культурних і наукових установ.

Перші орошувальні канали, ці штучні бистротечні річки, що повстають замість висохлих природних річок, перші трактори і молотарки, це початки величезних робіт, початки недалекого радісного майбутнього азербайджанських пустель. Пустинний ще сьогодні степ Азербайджану дуже швидко змінить своє відвічне одноманітне обличчя. Чого не міг зробити тут за цілі віки кінь, верблюд, осел — те зробить тут за короткі більшовицькі п'ятирічки залізний трактор. Він уже відвойовує в природи цю пустиню, що ховає в собі величезні багатства, і замінить її на плодучі поля, сади огороди, на величезні плянтації технічних культур. Радянська влада і ентузіазм трудящих мас Азербайджану, що працюють під керівництвом комуністичної партії певна запорука цього недалекого майбутнього.

Першого липня майже цілий день ми проїхали такою ж пустинею, тільки вже не низинною, а гористою. Гори голі, випалені сонцем аж страшно серед них робиться навіть тоді, коли проїздиш скорим поїздом.

Якось лячно навіть подумати про те, якби довелось ось такими пустинними горами мандрувати нашій людині, що привикла до зелені садів та лісів, до чистої свіжої води наших річок, ставів, ручайків та джерел.

Поміж цими горами в'ється залізнична лінія з телеграфними дротами, а вздовж біля неї з Баку аж до

Батуму, вже за радянської влади прокладені грубі металеві рури нафтопроводу. Оце те, що нагадує серед цих пустинних гір наш вік культури й техніки. Де-не-де пливе біла, як молоко вода гірської річки, що десь там далі на пустинній низині зовсім зникає висихає. За цілі віки цими горами пройшло багато племен різних східних народів. Ці гори нераз поляті людською кров'ю.

А сьогодні по цих горах десь проходить границя між радянським Азербайджаном, Радянською Грузією і Радянською Вірменією. Непомітно проїхали ми цю радянську внутрішню границю, і чим швидше наближаємося до столиці Закавказзя — до міста Тифлісу. Вже тут, то там зустрічаються поміж горами зелені сади, огороди, виноградники. Околиця стає веселішою, то знову на короткий час прибирає вигляд пустинної. Поїзд гадюкою в'ється поміж горами, здіймаючи куряву піску, то знову просувається через зелену долину з річкою.

Українізований Тифліс

Здається, що начебто й близько вже, але минають цілі години скорої їзди, а міста Тифлісу ще не видно.

Нарешті... У великій долині над річкою зачервоніли дахи великого міста. Під'їжджаємо до столиці Грузії і всього Закавказзя — до міста Тифлісу. На передміських зупинках плякати й гасла грузинською та українською мовами. Декада української культури почалась.

О 4-й годині по полудні наш поїзд зупинився на станції Тифліс. Станція прикрашена гаслами, що між

ними чимало написаних українською мовою. Грає оркестра, делегацію зустрічають представники урядів Грузії та Закавказзя та різних культурних організацій Грузії. В прийомних кімнатах наркома освіти Грузії тов. Квірікадзе відкриває короткою промовою мітинг зустрічі. Привітання, короткі промови грузинською, російською і українською мовами. Після коротких привітальних промов ідемо до міста.

Тифліс — велике місто, що розкинулося у квітловині поміж горами, на обох берегах ріки Кура. 285.000 мешканців численних національностей живе в Тифлісі. Місто гарне й чистеньке. Велика спека надворі, але тут її якось легко переносити. Вітер, що повів з гір лагіднить спеку, до того повітря в місті свіже й чисте, нема пилуки, як по наших великих містах.

Як і вся Грузія та Закавказзя, — місто Тифліс багате на різні контрасти. Ось, по головній вулиці біжить, відзвонюючи трамвай, жене автомобіль і тут же іде типічна східня гарба запряжена буйволами або волами. З мотоциклеткою та велосипедом часто на вулиці змагається на швидкість тонконогий осел, нав'ючений кошиками винограду або абрикос та персиків. Поміж кошиками на ослі сидить ще й сам хазяїн більший об'ємом і вагою за цього осла. Ослиний крик мішається на вулицях міста з дзенькотом траваїв та з шумом автомобілів.

Життя в Тифлісі, як у всіх містах гарячого сходу і півдня, пливе повільно. Тут люди в основній своїй масі не поспішають, не нервують.

В місті багато носильщиків з якимись подушками. Ми не знали відразу, що воно таке, але доводилося потім бачити, що при допомозі цих подушок носиль-

шки нав'ючать на себе багато речей і несуть їх дуже зручно та вигідно. Подушка ця підтримує тягар знизу і забезпечує плечі від давки та тертя.

За весь час перебування в Тифлісі я не зустрічав ні одного жебрака, не бачив безпритульних, не зустрічав нігде випадку хуліганства, хоч доводилося йти містом нероз о 2-ій навіть о 3-ій годині ночі, повертаючись з якогось вечора, присвяченого декадникові.

Дуже цікава історія Тифлісу, цього давнього центру Грузії і всього Закавказзя.

Тифліс дуже старинне місто, але повної історії його як і історії Грузії та всього Закавказзя ще немає розробленої. За матеріалами різних вчених початки заселення долини, що в ній широко розкинувся сьогоднішній Тифліс, сягають ще останніх віків до початку християнської ери. Письменники VI віку християнської ери, як пише в своїй розвідці проф. М. Полієктів ¹, називали вже сьогоднішній Тифліс „столицею Іверії“. З давен-давня Тифліс жив складним історичним життям і його історія тісно пов'язана з історією Грузії, всього Закавказзя і самого Кавказу. Історичні бурі життя, часті розгроми (останній розгром Тифліс пережив яких небудь 150 років тому назад) часто не залишали з цього міста каменів на камені. Навіть пам'яток давньої старини і, старинних будинків мурів твердинь, мостів тощо в Тифлісі залишилося до наших днів багато менше ніж по інших великих містах історичного значення.

Географічно Тифліс розположений на перехресті історичних шляхів з півдня — з Туреччини і Персії через

¹ Всі історичні дані в цьому розділі подано за розвідкою проф. Полієктова „Смена веков в описаниях Старого Тифлиса“.

головний Кавказький хребет на північ та з заходу від Чорного моря через Сурам або Боржомське провалля на схід до Каспія. Через оце своє географічне положення Тифліс за довгі віки бачив дуже багато всяких народів. Кожному, хто проїжджав через Закавказзя або Грузію трудно було обминути Тифліс. До цього географічного положення Тифлісу треба ще додати й те, що до VII сторіччя Грузія була північною окраїною культурного світа і за вплив над Грузією змагались Рим, а пізніше Візантія з Персією. Грузія цих часів була віддаленою і маловідомою країною, що досягла як на ті часи високого економічного, політичного й національного розвитку.

За часів арабського панування в Малій Азії всі торгові шляхи, що зв'язували Схід із Заходом — Азію з Європою майже монополізувала широко-розвинена арабська торгівля. Тифліс довгі віки був важливим оживленим центром на головних торговельних шляхах міжнароднього значення.

В середніх віках Грузія нав'язує зв'язки з Європою, і Тифліс знову під цим впливом міняє своє східне обличчя. Відтята від Європи Туреччиною, Грузія в XVI-XVIII віках переживає довготривалий період упадку і попадає в залежність то до турків, то до персів. Разом з цим переходить з рук до рук, звичайно не мирним шляхом, і місто Тифліс, що кожним переходом, руйнується і знову відбудовується завжди в новому вигляді, прибираючи інший характер.

В XIX віці Грузія втрачає свою політичну незалежність, і переходить як завойована країна до складу російської імперії. В ці часи столиця Грузії — Тифліс пережив ще одну страшну руйну.

Після цього вся Грузія і Тифліс переймають знову європейські впливи, набирають нових рис в своєму економічному і культурному житті. Тифліс відбудовується і починає приймати вигляд європейського міста. Таким Тифліс дійшов і до наших часів, залишаючи в своєму житті багато контрастів, що ілюструють його цікаву різноманітну історію.

Ми не будемо зупинятися на поневоленню соціальному й національному, що його переживала Грузія за царських часів. Це така сама історія, як історія поневолення України царським самодержавством. В цьому поневоленні та визискуванні трудящих мас допомагала царському урядові так само як і українська буржуазія і буржуазія грузинська — грузинські князі. — Це ясно. Так само ясно і відомо те, що трудящі маси були цілковито поневолені соціально і національно. Грузія як і Україна були кольоніями царської Росії.

А сьогодні ми гостюємо в новій вільній Радянській Грузії в її столиці Тифлісі. Часи гніту, часи гульбищ буржуазії та князів, часи національної ворожнечі і насильної русифікації минули. Сьогодні ми переживаємо часи братнього єднання вільних трудящих мас всіх національностей, що ними так багате Закавказзя і зокрема місто Тифліс. Сьогодні, тобто в час декади, Тифліс українізований може навіть більше ніж яке небудь українське місто Західньої України, що знаходиться ще в неволі фашистської Польщі, Румунії та Чехо-Словаччини.

Хоч в Тифлісі всього живе постійно кілька тисяч українців, але сьогодні місто знаходиться під впливом української культури.

Скрізь видніють афіші надруковані українською

й грузинською мовами. Газети виходять з аншлагами українською мовою, по кльобах, садах, на вулицях, по установах гасла українською мовою. В центральному театрі ім. Руставелі театр „Березіль“ грає українською мовою. „Диктатуру“, „Кадри“, „Мину Мазайла“, „Гайдамаки“. Скрізь лекції, доповіді про українську пролетарську культуру, вечори української пісні, музики, української літератури, виступи українських письменників, велика виставка української культури й мистецтва, по бібліотеках виставки української літератури. На вулиці, в трамваї, на трибуні, на сцені чути українську мову. Словом, українці заняли Тифліс, але цим разом місто не потеріло жодної руїни як за часів своєї довговічної історії. Цих нових „окупантів“ трудяще населення Тифлісу зустрічає гаряче, по-братньому, як своїх друзів, як братів, як дорогих гостей, виявляючи всі традиції гостинности закавказьких народів. Це братаються і діляться досвідом будівники соціалізму, будівники пролетарської культури, що різними формами на радянській Україні і в радянській Грузії будують зі всіма народами СРСР єдину по суті інтернаціональну соціалістичну культуру.

Дещо про Радянську Грузію

Тому тільки дещо, що в Тифлісі українська делегація розбилася на окремі групи-бригади і роз'їхалася по різних республіках Закавказзя. Одна бригада мала обслужити Грузію, друга Азербайджан, а третя Вірменію. Я добровільно зголосився до бригади, що виїхала до Вірменії. Але за декілька днів перебування в Тиф-

лісі я встиг дещо цікавого побачити та довідатися і про Грузію. От про це дещо хоч коротенько розкажу. Вражінь уйма, але про них я не буду згадувати, все одно їх на папір трудно викласти, а тому хто сам не побуває на Закавказзі не легко ці вражіння й зрозуміти. Отже, краще про фактичні та реальні справи а ніж про абстрактні вражіння.

Грузія проголошена соціалістичною радянською республікою 25 лютого 1921 року. До складу грузинської радянської соціалістичної республіки входять дві автономні республіки Абхазія і Аджарістан та автономна область Південної Осетії.

Територія СРР Грузії виносить 69. 525 квадратних кілометрів, що рівняється 37, 5% всієї території Звкавказя. Населення Грузії по переписі 1926 року становить цифру 2,666.494 чоловіка, що дорівнює 45,4% всього населення Закавказзя.

В Грузії основна маса населення — грузини становлять цифру 1,788.757 чол., або 67,1% всього населення республіки. Це по даним переписі 1926 року. По цим самим даним населення Грузії розпадається на такі основні національні групи: аджарці, мегрели, свани, лази. Це групи, що мають свої особливості, але входять всі до складу грузинської національності. Далі йдуть народи Грузії інших національностей, що в свою чергу розбиваються ще на окремі групи. Головніші з національностей, що живуть в Грузії такі: вірмени (310.890 чол.) 11,7% до всього населення Грузії, тюрки (138.452 чол.) 5,2%, осетини (113.302 чол.) 4,2% росіяни (96.103 чол.) 3,6% греки (66.235 чол.) 2,5% абхазці (56.851 чол.) 2,1%, євреї грузинські (20.583 чол.) 0,8%, українці (14.357 чол.) 0,5%, німці (12.855 чол.) 0,5%,

курди і езиди (10.397 чол.) 0,4% до всього населення Грузії.

Основне заняття населення Грузії це хліборобство і виноградарство, а в горах скотарство. Грузія це країна кукурудзи і винограду. Але в залежності від географічного й кліматичного положення в Грузії родить ще й пшениця, ячмінь та особливий рід проса званий — гомі. Окрім цього понад 50.000 гектарів у Грузії занято виноградниками. В Кахетинському районі виноградарство є основним заняттям населення, а кахетинське вино славиться не тільки в Грузії, але й поза її межами. Кліматичні умови сприятливі й для садівництва та огородинства. В окремих районах Грузії доволі широко розповсюджені й субтропічні садові культури як мандарина, подекуди помаранчі й цитрини; а також дуже поширюються плянтації чаю. В західній Грузії поширюється і шовківництво. В Сванетії та Грузії улюбленим заняттям є й бжільництво.

З кустарних промислів слід відмітити суконне виробництво (імеритинське сукно), шовкову тканину, та гончарську справу. В останні часи розвивається й бамбукове виробництво.

Техніка хліборобства стоїть ще низько, особливо в гірських районах, де й до наших часів залишилися примітивні способи оброблювання землі та збирання хліба. Молотильня дошка з гострим камінням внизу це старинне хліборобське знаряддя, що його вживали ще єгиптяни і широко примінялось на Закавказзі ще в епоху бронзового віку поширене серед грузинських народів доволі широко ще і в наші дні. Але й сюди вже за радянської влади привезено чимало сучасних сілько-господарських машин, що вносять ломку в

сільське господарство. Широке примінення має вже трактор та молотарка. Однак в гористих районах сучасні машини не завжди знаходять примінення.

Доми в Грузії будують з глини, з дерева і з каміння в залежності від географічно кліматичного положення того чи іншого району. Взагалі Грузія по своєму географічно-кліматичному положенню є дуже різноманітна країна. Від снігових верхів гір головного кавказького хребта аж до субтропічних ройонів понад Чорним морем маємо тут багато проміжних особливостей кліматичних, а разом з цим і культурно-побутових та економічних прикмет і особливостей.

Давні предки грузин жили на південь від сьогоднішньої Грузії спочатку в Мезопотамії, пізніше в Араратській області, а потім і в Малій Азії, де до сьогоднішніх днів залишилися пам'ятники грузинської архітектури та географічні назви. На землях сучасної Грузії грузини живуть не менше 3.000 років.

Історія Грузії, це історія міста Тифлісу, що ми вже про неї дещо згадували. Культура грузинська дуже давня. Це культура старинного сходу і культура середньовічного та нового заходу. Ще з початку IV сторіччя в Грузії офіційно було запроваджено християнство. Але відношення грузинських народів до офіційної релігії християнської і до церкви завжди було байдуже. Через це, не дивлячись на таку давню приналежність до християнської віри серед різних грузинських племен ще й до наших часів залишилися деякі старинні народні вірування та обряди і звичаї. Культ духовної ієрархії ще й до нині зберігається у гірських грузинських племен хевсурів, пшавів та інших відсталих груп. Похоронні звичаї, весільні обряди, обряди при народженні,

народне лікування, знахарство, народні вірування тощо — це останки давних часів, що їх зустрічаємо ще і в наші дні в різних (особливо гірських) племен Грузії.

Народне лікування, що в основі своїй має широке застосування різних лікувальних засобів рослинного та звіринного походження практикується грузинськими лікарями навіть і в наші часи. У народніх лікарів здавен-давня зберігалися рукописні народні лічебники так звані — карабадіни, складені в більшості за перськими й арабськими джерелами. Взагалі признано, що в Грузії були та ще й зараз подекуди є дійсно знамениті народні лікарі, з величезною практикою лікування вивихів кісті, переломів, поранення тощо. У гірських племен (хевсури, пшави) ще й досі у великій пошані такі лікарі. Багато всяких старих народніх засобів лікування okazалися дійсно дуже корисними (наприклад, заслонювання світла червдоною матерією від хворого на віспу і таке інше) і приміняються сьогодні в науковій медицині.

Народня словесна творчість грузин надзвичайно багата і різноманітна. Величезна кількість народніх пісень і казок живе у вустах народніх довгі віки, постійно збагачуючись. Ліричні, трудові, обрядові і героїчно-історичні пісні та казки пересичені поезією. Так само багата грузинська музикальна творчість. З музикальних інструментів найбільш розповсюджений інструмент чотгурі або чангі — своєрідна мандоліна. Чіянурі-скрипка, ствірі-дуда з козячим мішком, тарі рід балалайки, дайра — бубон і саламбурі-сопілка — це також були дуже розповсюджені інструменти серед грузин. Деякі з них, як от саламбурі та дайра ще

й сьогодні мають дуже широке примінення. Тепер в Грузії виробляють уже стилізовані саламурі, що на них можна грати найскладніші музикальні твори як на флейті. Такі саламбурі з бамбука можна в наші часи купити в Тифлісі за копійки.

Великі здібності та обдарованість грузин сприяли розвиткові грузинського малярства і літератури. Серед грузинських письменників, художників, композиторів, наукових працівників, а також серед революційно-політичних діячів є багато відомих імен широкої слави.

Жовтнева революція і громадянська війна в Грузії та в цілому Закавказзі проходила, як відомо, в дуже складних умовах. Але, хоч радянська влада в Грузії закріпилася з великим запізненням трудящі маси Грузії не відстають від інших передових народів СРСР в політично-економічному та культурному процесі соціалістичного будівництва.

Електрична станція Загес, Чіятури, розвиток проми словости, розвиток чайних і бамбукових плянтацій, трактори, колективізація, розвиток пролетарської літератури, науки й мистецтва, ліквідація неписьменности (Гурія вже від кількох років немає жодної неписьменної людини), — оце є ті здобутки, що їх мають трудящі Радянської Грузії на фронті соціалістичного будівництва.

Але все це загально про Грузію. Різноманітність країни природна — географічна, кліматична і національна дає стільки відмінностей та різних контрастів, що про Грузію можна писати цілі книги, а матеріялу всього не вичерпаеш.

От хоч би з самої географії Грузії можна написати цілу надзвичайно цікаву книгу. Те саме з історії, з

історії культури, літератури, те саме і про сучасне життя, звичаї та побут.

Обід розпочався обід чи вечеря. За старими східними традиціями вибрано тамаду, якому дано всі права вести стіл. По тутешньому звичаю тамада або тулумбаш це найвище начальство за столом. Всі присутні за столом підчиняються йому і слухають його та обов'язково виконують всі його розпорядження. А розпорядження його завжди однакові — їсти й пити, не відмовляючись, та говорити промови всім кому він — тамада надає слово. Слово надається по черзі всім. Промови і співи, це обов'язкові додатки до всіх страв і напیتків закавказького гостинного стола. З напیتків тут знайдете тільки гарне натуральне вино і фруктові води — лімонад, що змішані з вином дають чудовий відсвіжаючий напій. Є ще кавказькі мінеральні води і пиво, але їх вживають рідше. Горілки в Грузії і на Закавказзі не п'ють.

Страви грузинські специфічні, гострі і дуже смачні. Як обов'язковий додаток до всіх страв дається багато зелені — цибуля, редька, що її їдять з гичкою салата і зелене зілля — тархун — з гострим приємним запахом і смаком.

Їда за столом починається завжди від свіжого огірка і кінчається овочами. Хліба рідко побачите, його заміняють тонкі коржі — чуреки. Вставати від стола можна тільки тоді, коли дозволить і сам встане тамада.

Обіди й вечері зі всіма цими церемоніями, промовами, тостами тягнуться дуже довго і прибирають характер банкетів з дуже серйозною офіційною частиною. При таких обставинах люди найкраще ознайомлюються вза-

імно, і тут же й провадять ділову роботу. Але все й таки ці традиційні банкети сьогодні вже не зовсім відповідають темпам нашої сучасної доби соціалістичного будівництва і вони поступово відмирають. У Вірменії, наприклад такі банкети вже менше в пошані ніж у Грузії, але й там, і в Азейберджані цей стародавній звичай залишився і в наші часи.

Музейна країна — Хевсурія

Все що сказано досі про Грузію, сказано загально. Зі всього вищесказаного можна зробити один висновок — Грузія це культурна країна в складі СРСР, але вона багата різними відмінностями та різними контрастами, викликаними різноманітними географічно-кліматичними та історичними умовами й таким же різноманітним національним складом населення.

Для яскравої ілюстрації цього візьмемо невеличке кавказьке плем'я Хевсурів та їхню країну Хевсурію, що входить до складу Грузинської Радянської республіки. Якраз під час декадника української культури в етнографічному відділі центрального музею Тифлісу була відчинена виставка, що повно ілюструвала сучасну Хевсурію. З великим зацікавленням оглядали цю виставку навіть самі грузини. Ще з більшою цікавістю вивчав детально і я цю виставку, віддаючи їй багато часу. Ця виставка спонукала мене до того, що я, перечитавши про хевсурів і Хевсурію все що тільки міг дістати, прийшов до висновку, що цю країну з її населенням можна сьогодні назвати — музейною країною. Це ярий зразок тих цікавих несподіванок, тих численних

сюрпризних таємниць, що їх приховує високий Кавказ, і що вони мене завжди так тягнули на Закавказзя.

Мені не пощастило бути в Хевсурії, та і взагалі це дуже не легка справа дістатися туди, але будучи в Грузії, я довідався про Радянську Хевсурію дуже багато надзвичайно цікавого.

Ось читайте:

Коли їхати із Владикавказу до Тифлісу, то вправо від воєнно-грузинської дороги на самому перевалі головного кавказького хребта, в непроходимих горах живуть хевсури. Хевсури це гірське плем'я грузинського народу, що відрізане від світа і людей живе собі й сьогодні своїм предвічним життям. Хевсур не багато, по переписі 1926 року їх всего біля 4000 чол. Живуть вони по обох схилах головного сніжного хребта Кавказу. Їхня маленька країна розположена на горах головного кавказького хребта так неначе сідло на коні. Середня висота Хевсурії 1600 метрів понад рівнем моря. Більша частина Хевсурії лежить на південному схилі гірського хребта і зветься Хевсурія піракетельська, тобто цьогобічна, менша частина на північному схилі—Хевсурія пірікительська— тогобічна. В цій маленькій країні зароджуються річки, що пливають у протилежні одна одній боки одні— в Чорне, інші в Каспійське море. Важніші ріки Хевсурії, це хевсурська Арагва, що вливається до ріки Кури, Аргуна і Асси притоки ріки Тереку. Хевсури займаються хліборобством, і скотарством. Сіють ячмінь, подекуди і пшеницю та випасають корови і вівці. Є навіть спеціальна порода маленьких і дуже молошних хевсурських корів. У горах дуже мало землі придатної для хліборобства, тому хевсури використовують найменші клаптики

землі на схилах гір та під скелями для засівів. Обробляти землю в таких умовах дуже важко. Малоземелля та важкі умови життя й праці примушують хевсурів шукати доповнюючих заробітків, а в останні роки частина хевсурів переселилась навіть зі своєї гористої країни на низинні місцевості Грузії головню в Талаевський район, в Кахетію.

Мова хевсурів грузинська з деякими відмінами. В культурному, й побутовому відношенні хевсури дуже відстале плем'я. Там ще й до нині збереглися відвічні способи обробки землі та взагалі господарювання, ще й до нині в Хевсурії залишилися старі напівдикунські обряди та звичаї.

Історія Хевсурії невідома. Але історики так пояснюють заселення Хевсурії.

Грузія на своєму історичному шляху це неначе роздоріжжя мандрівок різних народів. Грузію вздовж і впоперек за цілі віки витоптали різні народи та племена і Заходу і Сходу. Ще колись давно Грузія висилала в гори на сторожеві пости окремі групи, що осідали там на постійно. Родові невзгоди, криваві різни поміж окремими племенами і родами також мали великий вплив на заселення окремих районів та місцевостей, а також на характер життя й побуту окремих племен та родів. Ворожнеча між окремими родами часті напади одних на других примушували будувати разом з мешкальними будівлями високі кам'яні башти, що в них шукали притулку всі члени сім'ї на випадок нападу іншого роду. Такі сімейні кам'яні башти у великій кількості можна бачити в наш дні у Сванетії, в гірських селищах Південної Осетії і в Хевсурії. Отже, початок заселення Хевсурії і відносять

до цих давніх історичних часів Грузії. Хевсури це племя давнього роду, що колись давно був висланий в гори на сторожевий пост і замешкав там аж до наших часів.

Хевсури до революції належали до християнської православної релігії. Але це був тільки формальний офіційний бік справи. Ані до революції, ані тепер хевсури не визнавали християнської релігії так як цього вимагали закони та обряди християнської православної церкви. Вони трималися своїх старинних релігійних вірувань, обрядів та звичаїв, тримаються їх і досі. У хевсурів навіть тепер у наші дні збереглися їхні жреці хевісбері, хуцесі, деканозі та інші, що разом зі всякими віщунами, ворожбитами та пророками користуються ще великим впливом і повагою.

Стародавні напівдикунські звичаї і обряди залишилися в Хевсурії ще й до сьогоднішнього дня. Всякі їхні релігійні свята, храми, зв'язані з почитанням природних явищ та святих місць, дерев, каміння, предметів, святинь, ікон — хаті збереглися й досі. В хевсурських святинях, святих печерах та яскинях символ християнської віри хрест стоїть рядом з іншими символами як роги оленя, барана, череп тура, і т. і. Над хевсурською святинею, хаті як символ плодючості й життя вироблений з каменя або глини чоловічий половий орган і тут же й хрест. Хаті в більшості присвячені архангелам Гавриїлові й Михаїлові, але бувають хаті присвячені й злим духам. Богослуження, що його править у хевсурській хаті (закурена, низька, темна, кам'яна яскиня) жрець (він же виконує й роль православного попа) — хуцес, це уривки з „отчєнашу“ перемішані різними заклинаннями, пророку-

ванням, жертвоприношенням (різання барана, палення його голови) та мазанням кров'ю з барана хрестів. Святиня хевсурська — хаті це одночасно й пивна, де варять з ячменю кустарним способом пиво і п'ють його в час богослуження та в час всяких обрядових свят. Хаті це місце зборищ релігійних і громадських. Хаті має і свій гайок і своє поле, що звичайно користуються ними жреці, священослужителі.

Хевсурія це бездорожня країна, що до неї можна дістатися тільки пішком або верхи на коні чи ослі по важко прохідних стежках понад пропастями. Це країна відірвана від світа. Отже не дивно, що тут ще й сьогодні ведеться натуральне господарство. Грошей у Хевсурії майже немає. За них тут і купити нічого не можна. Найцінніше багатство у хевсурів це мідяний посуд, худоба й вуджене м'ясо. Вудженого м'яса в багатіших домах запаси, що можуть вистачати на рік і більше. Але, хевсури їдять мало м'яса. Взагалі страви хевсурські від віків одноманітні — це ячмінний хліб, сир і масло. Хевсури й досі користуються речами свого власного виробу. Починаючи від домотканного шерстяного одягу й обуви з сирової шкіри, і кінчаючи знаряддям хатнім і господарським, хевсури виробляють собі все самі примітивним кустарним способом. Ще й досі в Хевсурії можна знайти кам'яні молотки, сокири й ножі та кістяні голки і т. і. Всякі тягарі Хевсури переносять на плечах або верхи на конях. Кажуть, що тільки в селі Борисахо появилися вже гарби на колесах і то вони привезені туди верхом на конях в'ючним способом. Вживають ще в Хевсурії санок, що по схилах гір возять на них топливо

і снопи та сіно, але це тільки там, де є можливість проїхати такими санками.

Хевсури ще й сьогодні ходять у маленьких шлемах, в сорочках із сталевих кілець (кольчуга), в сталевих наколінниках, зі старинними мечами і навіть зі щитами. Це старинна зброя, що її мають хевсури ще з IX та XII століть. Носять хевсури цю старинну зброю не тільки з традицій, але й з міркувань чисто практичного її примінення. Родові незгоди та антагонізм ще й сьогодні подекуди живуть. Не викорінена ще зовсім і кровна помста хоч за часів радянської влади це вже рідкі явища і форма їх уже не та, що була раніш.

Кровна помста у хевсурів, це не система вбивства, а навпаки гарантія від вбивства. Хевсури завжди рубаються — це в них уже відвічний звичай, але убивств у Хевсурії майже не буває. Вони ранять, калічать один одного, але не вбивають. Не тільки вбити, але заподіяти противникові важку рану це ознака трусливості і велика ганьба для хевсура. Ранити противника в обличчя, значить обезчестити його, отже, за таку рану той, хто заподіяв, її платить як за велику зневагу. Платить коровами. По хевсурському звичаю платить покривдженому стільки корів, скільки ячмінних зерен поміститься у заподіяній на лиці рані, не враховуючи двох крайніх зерен. За інші заподіяні рани платиться тільки за лікування їх. За вбивство противника винник терпить дуже тяжку кару. Він платить такі штрафи, що руйнують цілий рід. Тому то сім'я вбивці втікає з Хевсурії, залишаючи все, що тільки має. В таких випадках, той, хто порушить якунебудь найменшу дрібницю, залишену цією сім'єю, приймає на себе й кров.

Від кровної помсти можна й відкупитися, але умови такого викупу дуже строгі й важкі. Той, хто відкупляється від кровної помсти позбавляється права пити воду, напувати худобу, запалювати вогонь, їздити на коні, носити вишитий одяг, грати на музикальних інструментах і ходити по дорозі. Одно за одним ці права викупляється, починаючи від викупу права на вогонь, що триває цілі десятки років. Далі з роду в рід викупляються вже потомками інші права по черзі.

Доми хевсурські будуються з каміння двоповерхові. Нижній поверх темний і призначений для жінок та для хатнього господарства, верхній поверх плетений і помазаний глиною це помешкання для чоловіків. Воші й блощиці не водяться в Хевсурії, зате багато блох у хевсурських домівках. Жінки сплять у довгих плетених кошиках під баранячими кожухами, чоловіки сплять на дерев'яних ліжках. Біля ліжка чоловіка завжди висить меч, щит, залізна сорочка (кольчуга), рушниця, а рядом з ліжком шматок хліба. Це означає, що чоловік завжди готовий до походу.

Їжу готують на кам'яній плиті. Масло роблять у довгих бочечках, барильцях з кори, або видовбаних з дерева, прив'язуючи таке барильце зі сметаною горизонтально на двох шнурках чи ремінцях з сирівцю і гойдаючи ним. Одяг шерстяний, домотканний часто з дрібними дуже гарними вишивками.

Через недостачу рівних місць, майданчиків у Хевсурії часто навіть хліб молотять на даху помешкання.

Похоронний обряд у хевсурів обходиться дуже дорого, і коштує похоронний пир майже половину всього майна сім'ї померлого. Варять багато пива, печуть багато хліба, дають до нього велику кількість масла, і

все це йде на гостину всіх, навіть найдальших рідних та гостей цілого села (хевсурське село це часто один рід).

Становище жінки у Грузії завжди було вільне і незалежне та рівноправне зі становищем чоловіка. Але в окремих племен як у аджарців, наприклад, під впливом ісламу жінка була ізольована від громадського життя і закрита від світа та людей чадрою. Зараз уже радянська влада зломилася цей звичай і аджарки так само як тюркменки в більшості вільні від чадри.

Хевсурська жінка також з давен-давна користується незалежною волею і правом участі в громадському житті. Навіть деякі права над чоловіком має хевсурська жінка. Коли, наприклад, хевсурка зустрине двох чоловіків у поєдинку, вона, кинувши між них свій головний убір, припиняє цим негайно поєдинок. Це не аби яке право жінки хевсурки.

Але все таки становище хевсурської жінки надзвичайно важке. Вона робить всю роботу. Вона працює біля обробки землі, збору хліба, вона носить на плечах топливо з гір (Хевсурія бідна на ліси), вона готує їжу, доглядає худобу й дітей, б'є масло, готує одяг, вишиває його, плете пояси та виховує дітей і робить всю домашню роботу. Хевсурка майже завжди одночасно робить дві, а то й три роботи. Ногою рухає барильце (б'є масло), плечима колише дитину й руками вишиває або плете пояс чи панчохи. Або ще так: на плечах несе прив'язану в'язанку топлива, веде коня, що таскає на собі або на санках снопи і руками шиє або плете.

Та це ще нічого. Найбільшим тягарем для жінки хевсурки це — самревло, або боселі. Самревло, це

грязна, запущена печера, або кам'яний хлів гірше від свинюшника десь на віддалені від житлового помешкання. Кожного місяця кілька днів хевсурська жінка мусить самотньою провести в самревло або в боселі, як нечиста. Ще гірше тоді, коли хевсурська жінка родить. Вона без усякого уходу і допомоги мусить прожити сама у самревло десь на окраїні селища або поза ним цілих 40 днів. За цей час ніхто не має права навіть наблизитися до неї. Оцей варварський звичай тяжить над жінкою хевсурів, пшавів і сванів ще й по сьогоднішній день.

Ось така хевсурія з чотиритисячним народом, що число його постійно зменшується, дожила й до наших днів бурхливого соціалістичного будівництва й небувалого культурного росту. Надто жорстокі природні умови цієї країни відрізали її нарід від культурного процесу всієї Грузії

Але й туди за часів радянської влади проникають поступово нові звичаї, нові культурні здобутки. В Хевсурії вже за часів радвлади є гарні новозбудовані школи лікарні, клуби, кооперативи. Вже проникли до Хевсурії дрібні білі гудзики, що їх нашивають на шерстяний одяг і цим заміняють вишивки та зменшують труд жінки. Проникло вже до Хевсурії й мило та сірники. Мало того, в Хевсурію знайшов собі вже дорогу й сепаратор, що творить там цілу революцію. Трактора в Хевсурію завести неможливо та й примінити його там теж немає змоги, але те, що на степах Азербайджану та низинах Грузії зробити і вже робить трактор те в гористій Хевсурії та в її сусідок Пшавії, Мухевії і частично в Сванетії доконає оця мала машина — сепаратор.

Ще недавно в Хевсурії письменна людина була рідкість, а зараз вже є цілі села, що в них значна більшість населення письменна і рідко можна знайти чоловіка, що не вмів би підписати своє прізвище. Поема відомого грузинського письменника Руставелі про барсову шкуру в розкішному виданні в Хевсурії не рідкість. Туди вже пробили собі дорогу і наші газети та журнали, там уже читають і обговорюють навіть такі питання як китайська революція.

Хаті вже поступово відмирає, а її місце займає сапіхно. Сапіхно це хевсурський клуб, куди люди сходяться з роботою. Сапіхно це старинна установа у Хевсурів. Раніше в ній робили порох. Тепер ще в сапіхно є звичайно громадський камінь для мняття шкіри. Але сьогодні вже сапіхно грає зовсім іншу роль. Тут перечитуються газети, тут обговорюються новини зі світа, тут вирішуються важливі громадські справи, тут виносяться смертні присуди старим відвічним дикунським звичаям та забобонам.

Особливу активність проявляють хевсурські жінки.

— Нехай буде і самревло, — сказали вони, але нехай у цьому самревлі повставляють шибки, нехай поставлять пічку, нехай призначать акушерку і не треба називати це родильним домом чи лікарнею, хай воно й зветься собі по традиції самревло.

І самревло поступово перемінюється. Радянська влада, будуючи школи, лікарні, кооперативи, доставляючи до Хевсурії сепаратори, мило, гудзики, сірники, за котрими треба було дертися через головний хребет Кавказу, доставляючи в Хевсурію газети, журнали, книжки, а далі й радіо та кіно перемінює і цю країну на країну сучасної культури, культури нової пролетарської,

що зовсім викоринить старі варварські звичаї побут і забобонні вірування. Це може зробити і вже робить тільки радянська влада. Вчорашня Хевсурія це цікава країна, що в ній проходить швидкий процес бурхливої культурної революції, яка ломить ґрунтовно відвічні варварські звичаї та побут, і становить на нові рейки господарювання хевсурів та їм подібних народів, закинутих в дикі гори та провалля Кавказу. Найближче завтра Хевсурів та їх сусідів поставить їх на вірні з іншими передовими народами радянського Закавказзя і всього СРСР.

Оце те дещо, що я можу сказати про радянську Грузію, погостювавши в ній більше тижня.

До країни кривавих погромів і землетрусів

^ В Тифлісі не вистачає води. Просто водогін не задовольняє вже великої потреби міста на воду. У спеку хотілось би митися під душем холодної води хоч 3-4 рази в день. А тут у готелі буває вода тільки вечером і ранком. Повертаємо пізно, часто над ранком і спимо. Значить воду нам трудно вловити. До того, вже добре вивчив я Тифліс, бував по музеях, книгозбірнях, по клябах, на заводах, на фенікульорі, оглянув прекрасний ботанічний сад і хочеться вже чогось нового. З нетерпеливістю чекаю на від'їзд бригади до Вірменії. До цієї бригади я зголосився добровільно з самого початку. На наш від'їзд чекає і група вірменських товаришів письменників на чолі з тов. Алазаном, що приїхала як делегація за нами з Ерівані до Тифлісу.

Мене дуже цікавить ця надзвичайно цікава поїздка

аж під турецький кордон, до Вірменії, до цієї країни, що пережила страшні криваві погроми і переживає так часто страшні землетруси. Я вже вивчаю географію та історію Вірменії.

Вірменія проголошена соціалістичною радянською республікою 29 листопада 1920 року. Територіяльно Вірменія найменша з трьох основних республік Закавказької федерації і займає 29.964 квадратних кілометрів або 16,2% всієї площі Закавказзя. Населення Вірменії по перепису 1926 року дорівнювало 880.464 чоловік або 15,1% всього населення Закавказзя по переписі 1926 було 1.339.500 чоловік. З цього числа 744.216 чоловік вірмен живе в Радянській Вірменії і становить 84,6% всього населення республіки. Решта вірмен живе компактною масою в окремих районах Азербайджану і Грузії та розсипано по всьому Закавказзі. Окрім вірмен у Вірменії живе 8,8% тюрків, 2,2% росіян, 1,7% курдів і єзидів, 0,7% карапахів, ще в меншому відсотку різні інші національності.

Вірмени належать до найдавніших народів Закавказзя. Предки вірмен жили у північній частині Мезопотамії біля озер: Ван, Урмія і Гокчі або Севан. Ше тисячу років до Християнської ери (в X віці) територія, замешкана предками вірмен була відома асирійцям під загальною назвою Країн Наїрі. В другій половині IX віку до християнської ери предки вірмен заснували державу, що її асирійці назвали Урарту, а в біблійі Арарат. Столиця держави Урарту находилася в гірській околиці, десь недалеко від гори Великий Арарат. В VIII віці до християнської ери політичний центр цієї держави був перенесений в околицю озер Ван, де організувалося й довго процвітало ванське царство.

Вірмени називають себе гайканами, а свою країну Гайстан, а сусідні народи називають їх (армянами) вірменами, а їх країну Вірменією чи Арменією. Обі ці назви походять від імени легендарного героя Арама, що колись давно, за народними переказами мав звільнити країну від чужинців - завойовників.

Розположення поміж могутніми державами Сходу і Заходу, між Персією і володіннями могутньої римської імперії, а потім Візантії, що боролися між собою за панування в цій частині Азії, дуже тяжко відбивалося на Вірменії та її населенню. На протязі довгих століть Вірменія постійно терпіла від нападів то з одного, то з другого боку. Ці напади часто призводили країну до великої руїни, до кривавої різни її населення. Вірменія з часом розпалась на декілька частин, а в кінці XIV віку в наслідок нападу Тимурлена була майже зовсім зруйнована і перестала існувати як окрема держава.

Вірмени з давніх давен терпіли від нападів різних своїх сусідів страшні криваві погроми. Ці погроми, ця кривава різня вірменського населення стала системою тих часів, коли Вірменія попала до складу колишньої царської Російської імперії. Царський уряд Росії сприяв і всякими засобами розпалював національну ворожнечу окремих народів. Ця політика царського уряду призвела до того, що в часи імперіялістичної і громадської війни трудящі маси різних національностей Закавказзя різалися взаємно в інтересах своїх класових ворогів. Вірменія в ці часи стала країною кривавих масових погромів, масової різни. Вірмен різали турки, та азербайджанські тюрки і курди. Ця різня приймала страшні розміри. Різали поголовно цілі міста і села, не щадячи нікого, навіть маленьких дітей.

До цього ще Вірменія терпить постійно і від другого, вже стихійного лиха. Вірменія це країна частих землетрусів, що руйнують міста і села, а навіть цілі райони.

Оці всі моменти відомі з географії та історії Вірменії. А ось тепер я дуже задоволений можливістю побувати в цій вже радянській країні та побачити й познайомитись з сучасним життям її мешканців.

5 липня наша бригада в складі шістьох чоловік виїхала з Тифлісу до Вірменії. З нами виїхав нарком освіти Грузії тов. Квірікадзе та грузинський письменник Тіціян Табідзе. Провожав нас вірменський пролетарський письменник тов. Алазан і ще декількох товаришів вірмен, що приїхали за нами аж до Тифлісу.

З Тифлісу ми виїхали 5 липня біля 10-ої години вечора. Раненько 6 липня ми приїхали перевал, і проскочивши через тунелі, виїхали на гористі рівнини, на так звану Альпійську рівнину Вірменії. Ранішнє сонце привітало нас на цих рівнинах якимось дуже радісно. Тут чудова природа. Під ясноголубим глибоким небом розкинулась простора рівнина ленінського плоскогір'я з буйними травами та цвітами. Повітря чисте, прозоре і лагідне та якимсь дуже легке — рідке. Тут середня висота 1530 метрів над рівнем моря. І на такій висоті рівнина, так звана альпійська левада з буйними травами та дикими цвітами. Легені тут працюють надзвичайно швидко, хапаючи рідке повітря височин. Недалеко на горизонті зовсім невисокі горбочи і як дивно, вони всі білють в снігах, хоч тут на цій гірській рівнині ці горбочки видаються зовсім низькими.

Клімат на ленінаканській плоскогір'ї прекрасний. При цьому кліматі на чорноземнім і чоколяднім ґрунті лені-

наканського плоскогір'я можуть рости зернові культури, але вулканічна природа ґрунту поглинає всю вогкість і перешкоджає цьому. Потрібне штучне орошення.

Вся лєнінаканська висовина це величезні кам'яні масиви вулканічної породи — туф. Місцями трапляються трахитові і бальзатові лави. Вулканічний камінь — туф, це легкий і при тім трівкий та цінний будівельний матеріал. Туф буває сірого, червоного і чорного кольору. Побудовані з туфу будинки не потребують з надвoro жодної виправи, вони мають прекрасний вигляд матового мрамору сірої, чорної або червоної барви.

Лєнінаканське плоскогір'я, це дуже сейсмічна область Кавказу. Тут часті землетруси. Останній великий землетрус 1926 року знищив зовсім міста Лєнінакан.

6-го липня о 8 годині ранком наш поїзд якраз зупинився на станції Лєнінакан. Сьогодні Лєнінакан не тільки відбудований а й значно поширений, або вірніше сказати, зовсім наново збудоване місто, з великими корпусами шовковоткацьких та шерстяних фабрик.

Наш поїзд зустріли на станції численні організації Лєнінаканського пролетаріату, комсомолу і піонерів з прапорами і оркестрами. Коли хто думає, що лєнінаканці, переживши таку криваву історію і недавнє стихійне лихо страшного землетрусу сумні, прибиті, перелякані, той дуже помиляється. Я ніде ніколи не бачив стільки природньої веселости та життєрадості як на лицах лєнінаканських пролетарів, комсомольців, піонерів. Обличчя смуглі, одне в одне як жолуді і всі як одне з веселою природньою усмішкою. Такі лєнінаканці. Всякі перешкоди, що трапляються на шляху великого со-

ціялістичного будівництва, всякі невзгоди і навіть землетруси, їм ніщо. Таке перше вражіння, коли поглянути по обличчях ленінаканців, що завжди сміються. Це вражіння підтверджують і представники ленінаканського пролетаріату, що доки наш поїзд стоїть на станції виступають з вітальними промовами і всі в один голос заявляють:

— У нас нічого не було окрім суцільної руїни. Все, що бачите кругом, здобуто руками робітників і трудящих під керівництвом комуністичної партії і радянської влади.

Зустріч в Ленінакані справила на мене сильне вражіння. Це одно з найсильніших незабутніх вражінь зі всієї подорожі по Закавказзі.

Наш поїзд рушає далі в дорогу. Мені жаль покидати Ленінакан, я готовий навіть залишитись тут на деякий час, але дисциплінованість не дозволяє цього. Хай колись іншим разом, при іншій нагоді ще заїду до Ленінакану, а зараз ідемо далі до столиці Вірменії до міста Ерівані.

Залишивши Ленінакан, наш поїзд іде в південному напрямку понад самий турецький кордон.

Цей кордон відрізав частину колишньої вірменської території, що відійшла до Туреччини. Вірменія розділена на дві частини, на північно-східню і південно-західню. Це нагадує мені Західню Україну. Але тут не можна провести жодної аналогії. Коли Західня Україна ще сьогодні терпить неволю, звірські знущення та криваві погроми польського фашизму й румунської боярщини та чехо-словацької жандармерської сваволі— то північно-східня Вірменія, це радянська Вірменія, одна із основних трьох самостійних республік Соц.

Рад. Закавказької Федерації, це республіка, що в ній трудящі маси з великим ентузіазмом будують соціалізм. Але й південно-західню частину козишньої історичної Вірменії, цю частину, що належить сьогодні до Туреччини також не можна в жодній мірі порівняти з Західною Україною. Треба знати, що на південно-західній території Вірменії, там по за турецьким кордоном, вірменського населення майже не залишилося. Його вирізали, ще в часи імперіялістичної війни, а ті, що спаслись від поголовної різни втікли на північний схід до Радянської Вірменії. Сьогодні між турецькою й вірменською національностями немає вже тої страшної національної ворожнечі, що пам'ятна за часів царського уряду та імперіялістичної війни.

Їдемо понад самим турецьким кордоном. З вікна вагону бачимо вже не радянську Вірменію, не територію СРСР, а Туреччину. Але кордону можна і не помітити. Ось пливе річка, що нагадує дечим Збруч, оце й кордон. Ні з турецького боку, ані з нашого боку на кордоні невидко нікого. Тут спокійно і мирно тільки зрідка промилькають прикордонні державні стовпи. Так виглядає кордон поміж двома державами, що зав'язали між собою дійсно дружні сусідські взаємовідносини. Хіба ж цей кордон можна порівняти з тим кордоном, що проходить на річці Збруч? Ні, таки не те наш західній кордон, що південно-східній. Нічого порівнювати... Але, краще про Вірменію, про цю вельми цікаву країну і в давньому минулому і в сучасному. Ось із вікна поїзду видно струхлявілі, прибиті вже до землі якісь руїни давньої-давньої історії краю. Це останки розвалин старинного міста Ані. Віки цілі сюди йшов великий торговельний шлях зі сходу на захід.

Скільки верблюдів, скільки караванів пройшло через цей міст, що з нього сьогодні залишились тільки останки на обох берегах? Скільки людей та караванів з дорогоцінними товарами сходу і заходу пройшло за віки через це місто Ані? Сьогодні над останками цих розвалин лягли цілі століття і прикрили цих свідків давньої історії трухлявістю та сивиною довгих віків.

Наш поїзд повертає на схід і вривається в гори, а випустившись з гір, біжить широкою долиною вже трохи далше від кордону. Ось справа, на турецькому боці виринули раптом високі два гірські верхи, вкриті снігами. Вони нагадують дві голови цукру, одна більша друга менша, Це вулканічні гори, що колись диміли та дихали вогнем, а сьогодні заморожені, біляють вічними снігами. Це гора Арарат, прославлена біблійськими легендами. Арарат має два головні верхи, ле великий і малий Арарат. Ця картина й стала емблемою Радянської Вірменії і красується під емблемою пролетарської держави, під серпом і молотом на державному гербі Соціалістичної Радянської Республіки Вірменії, що до її столиці Ерівані ми якраз під'їжджаємо.

В столиці Вірменії

Коли побачите з вікна поїзду сніжні верхи гори Арарат, значить уже близько Ерівань.

До столиці Вірменії Ерівані ми приїхали 6 липня біля 2-ої години вдень. На станції зустріли нас так само як і в Ленінакані. З музикою, з прапорами, з привітаннями. Після невеличкого мітингу на станції, що

на ньому виступив між іншими і нарком освіти Вірменії тов. Драстамат Сімур'ян, організовано поїхали ми до міста до центрального готелю.

Ериван — це було до революції мале містечко, що нараховувало всього 20.000 населення. Сьогодні в Еривані округло 100.000 населення. Місто швидко росте й перероджується. Місто дуже швидко будується. Від цього і темпи — пульс життя в Ериван далеко жвавіші ніж навіть у великому місті Тифлісі.

Я назвав би Еривань містом піонерів. Веселих, здорових та рухливих піонерів з червоними краватками в Еривані дуже багато. На станції зустрічали нас численні загони піонерів, у місті на кожній вулиці, в скверах, у садах, повно піонерів. Скрізь рясно цвітуть червоні піонерські краватки, скрізь лунає веселий шум та сміх піонерів. Піонери Вірменії приймають дуже активну участь у соціалістичному будівництві. Це надійна зміна трудящих мас Вірменії.

Ще в Тифлісі нам говорили, що вірмени прекрасні організатори. Це дійсно так. Точність і організованість у Вірменії прекрасна. Мені здається, що в цьому відношенні вірмени не тільки не уступають перед німцями, але й випереджують їх, виявляючи надзвичайну точність і організованість у далеко складніших умовах чим німці. В ериванському готелі, як і в усіх готелях наших столичних міст не найшлося ні одного вільного місця, але доки ми на станції провели мітинг, доки приїхали до готелю, тут уже червоний куток і конторку готелю встигли перемінити на вигідні спальні кімнати для нас, поклавши ліжка, і застиливши їх. Ми були в Еривані всього два з половиною дні, але дякуючи прекрасній організованості ми використали цей

недовгий час максимально, і встигли оглянути та довідатись дуже багато. Весь час був розплянований і врахований з точністю. Нас не залишали в спокою ні на годину хіба тільки тоді, коли треба було спати. Ми завжди мали провід і допомогу та потрібні пояснення. Ми ніколи не поспішали, бо все робилося організовано й пляново.

Ось приїхали зі станції, помилися, обтрусилися з до роги, залишили речі в готелі і пішли в сад на обід. Від 6-ої до 8-ої години ми в готелі спочили. О 8-й годині прийшли товариші вірменські письменники і всі ми пішли на чай. Відсіля на великий вечір зустрічі в будинок культури. Вечір закінчився о 12-й годині. Відсіля в сад на концерт національної музики, танців і співів. Після 1-ої години ночі, тут таки в саду розпочався банкет, що затягнувся до 5-ої години ранку. Отже, за одного півдня ми вже дуже багато дечого бачили, та познайомилися з людьми. З доповідів та взаємних виступів ми вже багато дечого цікавого довідалися.

Ми познайомилися з вірменськими робітниками, активом, з письменниками, художниками, ми бачили зразки старого й сучасного вірменського танку, чули співи і музику, народню та з творчости вірменських композиторів.

Я ніколи не забуду прекрасну популярну пісню, що її проспівала студентка еріванської консерваторії тов. Шугік. Це пісня „Джан, Азербайджан“. Вірменські товариші перекладали мені зміст цієї пісні і навіть навчили трохи й мельодії. Але весь зміст і суть цієї нової у Вірменії пісні не тільки в її словах, а в самому факті її популярности. Ця пісня, це один з яскравих доказів того єднання та зближення радянської влади

окремих національностей Закавказзя, що ще так недавно були на ножах між собою. У пісні „Джан, Азербайджан“ („Рей, Азербайджан“) вірменські трудящі виявляють стільки ж любови й уваги до радянського Азербайджану як і азербайджанські тюрки.

Звичаї за вірменським столом подібні до грузинських звичаїв. Тут також веде стіл тамада. Але банкет у Вірменії дечим різниться від грузинського. Менше офіційности, а більше простоти. Весело, більше співів, таців та дружніх групових розмов. В дні нашого перебування в Єривані було дійсне свято братання національностей. За одним столом сиділи з господарями вірменами як гості, українці, грузини і азербайджанські тюрки та росіяни. Скільки щирости в розмовах та дружніх знайомств, скільки пошани й любови, що дійсно не раз помічаеш на очах сльози радості в людей, що їх національності раніше різалися взаємно без клясового розбору.

Тільки ленінська національна політика комуністичної партії і радянської влади довела до такого стану, до такої братньої дружби численні національності Закавказзя. Сьогодні всі вони проклинають, недавно-минулі часи кривавої міжнаціональної різни, і часто на радощах зі сльозами в очах цілуються друг з другом.

Страви вірменські дуже смачні і різноманітні. До страв те ж додається багато зелені, і замість грузинського пахучого зілля тархун, у вірмен на стіл подається рід м'яти що її листочки їдять для приємного запаху і смаку. Ще дуже цікавий виноградний чорний оцет в роді підливи, що його вживають до риби і м'яса. З напיתків, вино і лімонад, а також виноградний коняк славного єриванського заводу „Арарат“.

7-го липня о 10-ій годині вранці до нас прийшли в готель товариші вірменські письменники і сам нарком освіти. Принесли свіжі газети, що вийшли з великими відділами присвяченими декаді української культури з гаслами українською мовою. В Єривані, так само як і в Тифлісі, скрізь гасла українською мовою.

Всі ми організовано поснідали (між іншим в Єривані прекрасна кав'ярня відчинена для всіх, і ціни в ній порівняно до цін харківських майже на половину нищі, до того товаг-продукти чудові — це теж треба віднести за рахунок організаторських здібностей), і пішли оглядати столицю Вірменії.

Оглянули прекрасну картинну-галерею. На жаль треба визнати що столиця України Харків у цьому відношенні відстає від Єривані. Далі ми оглянули цікавий історично-етнографічний музей, а також публичну бібліотеку, що нараховує вже понад 600.000 томів. Дуже багатий і цікавий відділ старинних рукописів перських вірменських і турецьких (є рукописи з IX століття). Бачили тут і першу книжку вірменською мовою випущену друкарською технікою в 1512 році у Венеції.

Після цього оглянули новозбудований великий фруктово-консервний завод та винно-конячний завод „Ара-рат“. На цьому заводі, що значно поширюється і випускає чудове експортне вино і коняк я перший раз в житті пробував старі напитки (35-ти річний коняк і вино з 1900 р.)

Вечером ми побачили поставу старої вірменської комедії — Сундук'яна „Хатабала“ в першому державному вірменському театрі, що на всесоюзній олімпіаді в Москві в 1930 році прекрасний відзвив.

Весь час невідступно був з нами тов. Алазан, майже

Старий Ерівань—вулиця над рікою Занга

невідступно і нарком освіти тов. Сімур'ян, тов. Ахум'ян Тігран, і тов. Вештуні. Взагалі в перший день нашого тобуту в Еривані ми вже були зі всіма знайомі. Ми зі всіма говорили на всякі теми, ми почували себе як дома. Перебування в Еривані це пам'ятна подія в моїм житті. Тут я побачив і довідався та навчився стільки цікавого, пережив стільки сильних вражінь, що не часто в житті повторюються. Мене сильно вражала та загальна цікавість і обізнанність з життям, за економічним і національно-культурним розвитком України з боку грузин і вірмен. Але ще більше вражала мене велика цікавість, увага і поінформованість про Західню Україну. Коли тільки доводилося мені виступати (а це було часто) як представникові спілки революційних письменників „Західня Україна“, мій виступ завжди попереджали грузинські і вірменські, товариші коротко але точною і правдивою інформацією про Західню Україну. Особливо це яскраво підкреслювали вірменські товариші, порівнюючи історичну судьбу Західньої України з минулою історичною судьбою Вірменії.

Неначе сон

Пригадуються мені слова одного з товаришів, що розбудившись ранком сказав:

— А знаєте, товариші, мені здається, що ми вже тут у Вірменії сидимо більше місяця.

Всі ми підтрердили думку товариша, що ми так багато встигли побачити і почути, так багато довідалися, так багато набралось у кожного вражінь, так багато знайомств, що дійсно неначе ми вже з місяць тут

гостюємо. Але це було тільки на другий день нашого перебування в Єривані. В цьому гарячому Єривані, і де на сонці на камені за чверть години куряче яйце печуть, де сонце опівдні стоїть тобі прямо над головою і майже зовсім не має тіні, тут очі завжди повертаються на срібло сніжний Арагат і від цього якось і спека неначе не така дошкульна. А ночі тут такі холодні.

Перебування в Єривані це для мене неначе дуже цікавий фантастичний сон пережитий на яві. Легендарна а разом з тим реальна з чаривним блиском гора Арагат перед очима біліє снігами в спеку, старинні рукописи східних народів, маса піонерів, знайомі близькі товариші-друзі, яких ще вчора зовсім не знав, східня музика, пісня, танки, звичаї, купіль у бистрій ріці Занга з холодною як лід водою в часі величезної спеки, близькість турецького кордону і тут же українські газети в газеті в місті, винородно-конячний завод з холодними льодами та з велетенськими бочками на тисячі відер, старі напитки, виноградний радгосп і лабораторія професора виноградарства, що доводить тотожність поезії й вина (він сам поет), перський мечет зі святою водою, з мусульманками в довгих білих хадрах під мурами святині, перський чай, риба із біблійського севанського гірського озера, старинні мури-твердинь, розвалини, типічні вузькі східні вулички з глиняними високими мурами і глиняними домами, з плоскими глиняними дахами та глухими безвіконними стінами до вулиці, нові чотирьохповерхові великі будинки з прекрасного червоного, чорного й сірого туфу, новий культурний сад пролетарський чи здається комсомольський його називають, веселі здорові обличчя лєніканських пролетарів, — все це неначе

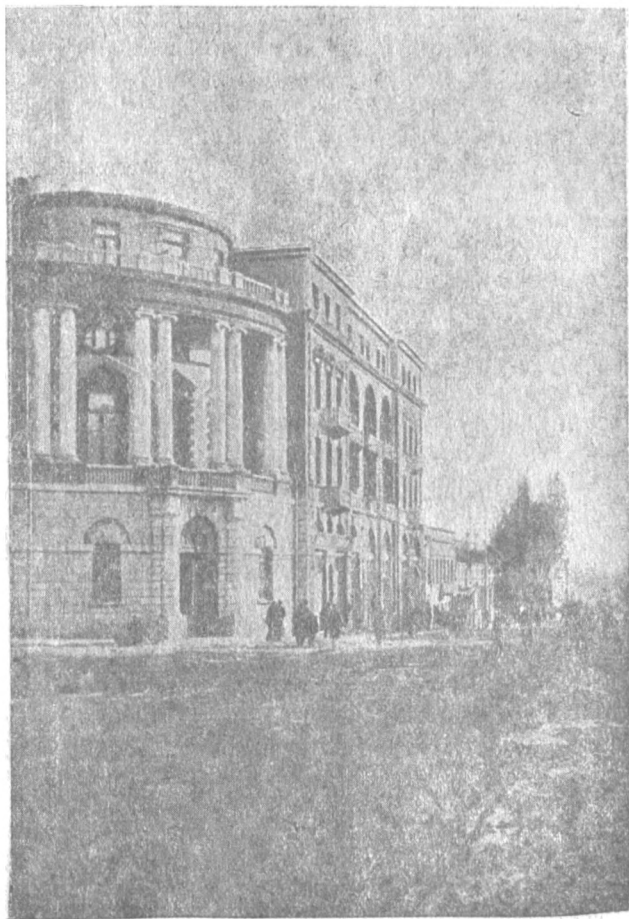
сон пройшло перед очима на протязі короткого часу, залишаючи масу сильних вражіннь.

А саме місто Ерівень, це теж неначе сон на яві. Коли ви бачили Ерівень кілька років тому, то ви знаєте тільки давно минуле. Сьогодні нема вже того Ерівані, а завтра вже не буде й того, що я його бачив сьогодні. Ерівень на очах перероджується. Місто Ерівань це яскравий зразок того, як нова сучасна радянська культура поборює й викорнює останки староазіатчини. І це робиться нашими сучасними більшовицькими темпами, темпами соціалістичного будівництва, що запалюють нечуваний ентузіазм та гартують волю мільйонних мас трудящих Вірменії.

Сьогодні покищо є ще старий і новий Ерівень, але завтра тобто через рік — два ви вже в Ерівані не знайдете й сліду зі старого міста, хіба що в музеях.

Ми відвідали в комунгоспі вірменського академіка Таман'яна, що складав плян нового Ерівані. Ми бачили цей плян в деталях, на рисунках, на рельєфах, ми чули пояснення академіка, автора пляну. Але ми бачили цей плян і в дії. Цей плян вже здійснюється. Будується великий народній дім з модерним театром і оригінальною сценою на два боки, що по середині її проходить одна з вулиць міста. Стиль і плян цього величавого будинку культури це неначе фантазія, але його вже будують, робота йде повним ходом. Це дійсність.

Так само й ціле місто перебудовується по пляну цього академіка. Є вже в Ерівані цілі квартали, цілі навіть вулиці і райони з прекрасними стильними будівлями 4-ох поверховими (вищих домів не будують з огляду на небезпеку, яка їм може грозити від землетрусів), побудованими на протязі останнього року.

Новий Еривань

а навіть останніх місяців. Нові широкі вулиці прорізуються навпростець через старинні гнізда типічних східних землянок, що на їх руїнах виростають модерні будівлі з прекрасного туфу. Будуються пам'ятники, в проєкті робітниче місто, нова станція залізнична, великий сад культури й відпочинку, трамвай і т. д. І ось оце все нове переплітається з останками старого на кожному кроці. Старе щодня, щогодини уступає місце новому і це теж неначе фантастична казка, неначе сон на яві. На кожному кроці ви можете сьогодні побачити цікавий контраст. В однім районі міста будується велитенський будинок культури за останнім словом сучасної архітектури й техніки, а зовсім недалеко стоїть ще старинний мечет зі „святою“ водою (грязний басейн), зі столітнім сивобородим (борода по коліна), глухим муллою, з перським чаєм, зі „святими“ віковічними деревами, з мусульманками в чадрах що неначе в казці якій виходять довгим рядочком з вузьких дверей „святого“ подвір'я мечеті, а їм на зустріч з роботи-з заводу йдуть гурмою по вулиці бадьорі, веселі, здорові—комсомолки. В одному місці типічні східні торгові приміщення та кустарні майстерні неначе десь в старім Тегерані або Константинополі (це старий типічно-східній верменський базар), а недалеко на новій широкій столичній вулиці великі світлі крамниці ерівинського робкоопу.

На одній вулиці ви побачите по боках відкриті кам'яні рівчаки, що по них біжить чиста холодна вода, ще старий еріванський „водогін“ і тут же дійсний водогін з краном, що біля нього в черзі за водою стоять з відрами і старинними глеками жінки в чадрах і без чадр в червоних хустинках.

Ерівань—везуть Фрукти на консервний завод

Ось невеличкий садочок, запорошений бульварчик зі старими деревами, що під ними на лавочках цілими днями висижують, тупо дивлячись в одну точку старики.

— Це останні представники старої Вірменії, — пояснюють нам вірменські товариші.

А в цей час, через цей садочок гурмою йдуть веселі, жваві піонери в новий уже просторий сад з алеями, з клюмбами, з майданами, з літнім театром.

Ось такий сьогодні Ерівань. Завтра він буде ще інакшим, буде гарним новим модерним містом. Нова столиця, нової радянської Вірменії будується і те, що видно в Ерівані те твориться і в цілій країні. Варто згадати хоч би Ленінакан, що про нього була мова впереді, варто згадати новозбудований Ширакський канал, проведений із ріки Арпачая на ленінаканське плоскогір'я для орошування біля 5.000 гектарів землі. Нові фабрики й заводи, нові орошені поля, виноградники, сади, огороди, нові міста, а разом з цим нові звичаї, побут і культура, величезний ентузіазм трудящих, маса веселих здорових піонерів — оце риси сьогоднішньої Вірменії.

Вірменська література, що нараховує понад 1½ тисячі років багата як художніми, так і науковими творами. Але це історія. Сягодні вірменська пролетарська література, це один із найміцніших загонів пролетарської літератури Закавказзя і всього СРСР. Трудящі маси Вірменії під керівництвом своєї компартії і радвледи швидкими темпами посуваються вперед на всіх ділянках широкого фронту соціалістичного будівництва. Вони наверстують і наверстають дуже швидко те, чого вони не встигли зробити, дякуючи

несприятливим, жорстоким умовам свого далекого й недавнього історичного минулого. Велика трудолюбивість, організованість, і культурність та природня обдарованість трудящих мас вірменського народу за радянської влади, під керівництвом ленінської партії більшовиків вже дає прекрасні зразки ентузіазму, загартованости і більшовицьких темпів.

Якось жалко робиться, коли переривається гарний фантастичний сон. Такий жаль відчував я, коли прощався з вірменськими товаришами. Ми всі розцілувались. Нас посадили в міжнародній вагон і забезпечили ще й харчами на дорогу. Поїзд рушив, і ми довго ще одні одним вимахували на прощання шапками, та хустинками аж доки поїзд повернув на закруті. Ще довго з вікна вагону любувалися ми чарівною картиною сніжного Арарату, що виблискував рожевим кольором в зареві заходячого сонця аж до сумерків. Вночі 8-го липня ми покинули Вірменію, а ранком 9-го липня через чудові гірські долини річок Грузії ми зближались вже знову до Тифлісу з прекрасними настроями та свіжими, сильними вражіннями.

Завжди пригадуються слова вірменських товаришів, що, показуючи нам все, і знайомлячи нас зі своїми господарськими та культурними досягненнями всі говорили:

— Від царизму залишилася була нам тільки одна руїна, та окривавлені поля, що диміли пожарищами. Все, що тепер у нас бачите, здобуто руками робітників і трудящих за одних тільки 10 років існування радянської влади.

А здобуто за цей короткий час дійсно дуже багато.

Радянська субтропіка

9-го липня в Тифлісі відбувся великий вечір змички українських і грузинських письменників. На цьому вечорі один з керівників пролетарської літератури Грузії тов. Беніто Буачідзе зробив обширну доповідь про сучасну грузинську літературу. (Про сучасну українську літературу таку ж доповідь робив кілька днів раніше тов. Микитенко). Цей вечір, це був наш прощальний вечір в Тифлісі.

10-го липня ми ще цілий день побули в Тифлісі, а вечером цього дня, розбившись на групи-бригади, виїхали з Тифлісу різними шляхами. Одні назад через Баку, інші через воєнно-грузинську дорогу на Владикавказ, а я приєднався до бригади, що виїхали вечором о 9-й годині на Батум.

Дорога Тифліс — Батум, це чудова гірська дорога з казочно-гарними краєвидами радянської Швейцарії. Проминувши Загес дорога в'ється прекрасними гірськими долинами поміж високими зеленими горами, попід скелями, через мости, віядуки та численні тунелі. Над ранком наш поїзд проїхав великий Сурамський тунель і в'їхав на територію автономної соціалістичної радянської республіки — Аджарістан. Біля полудня 11-го липня ми були вже в столиці радянського Аджарістану — в місті Батумі. Вся приморська смуга Аджарістану — це місцевість з тепло-вогким субтропічним кліматом. Клімат Аджарістану, це прекрасний здоровий клімат, якого нема в жодному куточку СРСР і цілої Європи. Літом тут не буває великої спеки, а зимою рідко бувають морози. Аджарістан круглий рік увінчаний вічно зеленими листковими деревами. Часто в

січні місяці тут цвітуть дерева. Рідко коли паде зимою сніг і то він лежить 1-2 найбільше три дні. В таких випадках в Аджарістані можна бачити цікавий каприз природи, субтропічні пальми покриті снігом.

Верхи гір Аджарістану покриті вічними снігами, а внизу, між цими горами та на їх схилах ростуть бамбукові гаї, зеленіють чайні плянтації, дозрівають мандарини, помаранчі і цитрини. Але й тут не без контрастів, що ними так багате ціле Закавказзя. На маленькій території Аджарістану в 2.912 квадратних кілометрів предствалені клімати майже всіх кліматичних поясів земної кулі.

В приморській полосі Аджарістану дуже велика кількість атмосферних випадів (2.370 міліметрів річно, або 133 дощові дні на рік). В цьому відношенні Аджарістан прирівнюють до Далекого Сходу і до Індії. Сам Батум — це місто дощів.

Рослинність Аджарістану буйна, розкішна і дуже різноманітна. Тут ми зустрічаємо рослинність всієї Європи і частини Азії. На приморському побережжі щодо рослинности ми маємо в мініятурі: Японію, Китай, Гімалаяї, Цейлон, Яву, Мексику, Фльоріду, Каліфорнію, Нову Зеландію і Чілі.

Під відкритим небом тут дозрівають мандарини, помаранчі, цитрини, в лісах попадається лавр, в садах цвітуть камелії, магнолії, драцени, пальми: тут і банани, корковий дуб, камфорне дерево, кипариси, бамбук, гімалайський кедр, японський клен, новозеляндський льон, лакове дерево, китайська кропива рамі, люфа, розкішні папоротники та мохи, кавчук, бавовна, риж — оце те, що придає Аджарістанові характер субтропічних, а навіть тропічних країн світу.

Історія Аджарістану також давня і цікава та тісно пов'язана з історією всього Закавказзя.

До VII сторіччя християнської ери Аджарістан, Гурія і Шавшетія були заселені народом, що говорив одною чансько-мінгрельською мовою. Завдяки війнам, чумі і переселенню до Візантії країна ця опустіла майже зовсім. Але вже в IX сторіччі грузинська хроніка відмічає Аджарістан як густо заселену область. Сюди прибувало населення зі східної Грузії, що втікало від важкого арабського гніту. Ці виходці зі східної Грузії, змішавшись з місцевим населенням, створили гурійців і аджарців, що так дуже подібні до себе типами, мовою і звичаями.

Аджарістан і місто Батум багаті старинними місцевостями та пам'ятниками давньої історії, як розвалини, мости, старинні замки і церкви. Аджарці приписують будову старих мостів, церков і твердинь та замків цариці Тамарі.

Місто Батум старинне місто. Давно воно звалося Бата від латинського слова батіс-глибокий. Батіс лімен означає глибока гавань. Такою назвою римляни звали річку Короніс-Цхалі, що на її лівім березі лежав старий Батум тоді Бата, В II віці християнської ери містечко Бата було місцем головної стоянки римського війська на цьому відтинку чорноморського побережжя. Сюди заходили також і римські комерційні судна.

Сьогодні Батум невеличке, чистеньке, опрятне місто європейського характеру, з гарною пабережною, з великим новим парком, і нараховує 48 з половиною тисяч населення. Високих домів у Батумі нема, більшість домів на 1-2 поверхи. Чудова панорама Батуму з моря. В Батумі великим нафтоперегонний завод, що

фільтрує нафту, яка йде рурами з Баку аж до Батуму. Завод цей найновішої конструкції є гордістю аджарців.

Після довгих історичних перетурбацій 25 серпня 1878 року Батум заняли окупаційні війська царської Росії. В Аджарістані як і скрізь почалась русифікаторська політика російського самодержавства, почалась варварська політика визиску та утисків бідноти, і одна третина населення Аджарістану виемігрувала до Туреччини. Батум тоді мав 2 з половиною тисячі населення і більше нагадував село ніж портове місто.

В 1883 році Батум був з'єднаний залізницею з містами Тифлісом і Баку. З цього часу Батум швидко зростає. На початку ХХ віку в Батумі вже було до 10 тисяч робітників. З цього часу батумський пролетаріят не відстає в революційній боротьбі від пролетаріату Тифлісу і Баку. В революційних подіях 1902 року серед провідників пролетарського руху в Батумі зустрічається також ім'я тов. Сталіна. Після скинення царського самодержавства в батумській області, господарювали по-своєму окупаційні турецькі, німецькі і англійські війська. Панування їх закінчилося приходом до влади грузинських меншовиків, що двічі криваво здавили повстання аджарців.

18 березня 1921 року трудящі Аджарістану за допомогою трудящих Грузії скинули меншовицький уряд і проголосили в Аджарістані радянську владу.

До революції в Аджарістані було всього 17 шкіл з 850 учнями тільки дітей багатців. Зараз в Аджарістані понад 130 шкіл майже з двома десятками тисяч учнів. Це школи тільки першої ступені — початкові. Окрім цього є ще школи семирічки, десятирічки, школи се-

лянської молоді, фабрично-заводські школи, індустриальний технікум, педагогічний технікум і т. д.

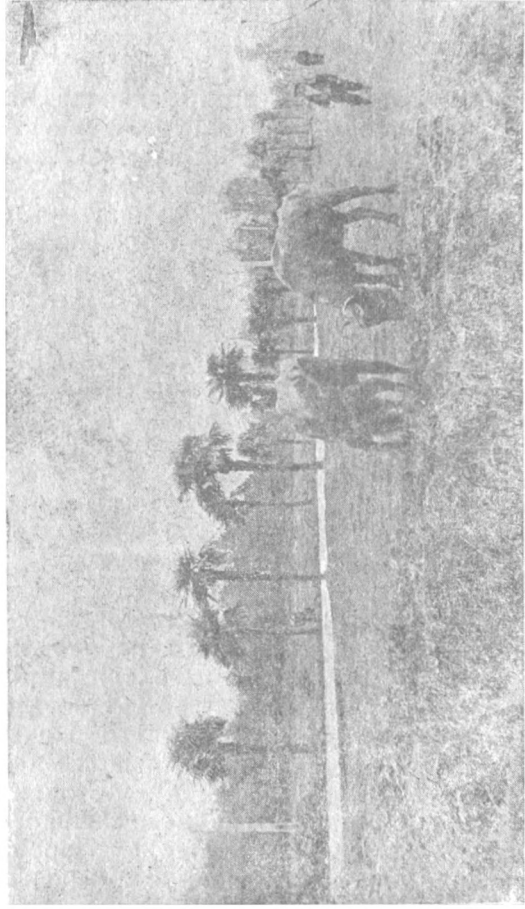
Нафтоперегонний завод, цинковальний завод, чавунно—ливарний завод, тютюнова фабрика, деревообробний завод і багато підприємств дрібнішого характеру—це промисловість Аджарістану. Фабрично—заводська промисловість в Аджарістані ще слабо розвинена, але для її розвитку тут багаті джерела сировини. Тільки за останні роки промисловість швидко розвивається.

Основне заняття аджарців це сільське господарство. Хліборобство, садоводство, огородництво, виноградництво, бжільництво і скотарство—це основні галузі—с. господарства. Кукурудза, пшениця, ячмінь і суходільний та болотнистий риж—це основні харчові культури Аджарістану.

Але окрім цього за останні роки в Аджарістані значно поширюється площа цінних промислових та технічних культур, як тютюн, бавовна, китайська кропива рамі, що з її волокна помішаного з шовком виходить гарна м.терія, далі кавчук, люфа, різносортний бамбук і чай.

Я був на чайних плянтаціях і на чайній фабриці в районі Чакви. Через довгі пальмові алеї, через бамбукові гаї ми доїхали до великих чаквінських чайних плянтацій. Тут зовсім неначе десь в Китаї працюють люди на горбках поміж зеленими корчиками чайної лози. Чайна фабрика, що недавно збудована і устаткована новими машинами виробляє прекрасний чай, від звичайних до найкращих відборних сортів. Чайні плянтації з кожним роком поширюються.

В Батумі довелося нам пробути чотири дні, що з них

На чаквінських полях (Аджарістан)

три були дошові. За цей час ми оглянули Батум та його околиці і ознайомилися з життям сучасного Аджарістану. Аджарці прийняли нас дуже гостинно і радо. Ми провели великий вечір, присвячений декаді української культури і другий вечір єднання аджарської і української радянських культур з виступами письменників, співаків, акторів українських і аджарських.

Від представників уряду Аджарістану ми мали всяку допомогу, увагу й пораду. Були організовані численні екскурсії в музеї, культурні заклади, на заводи, на плянтації, та в прекрасний батумський ботанічний сад, що наглядно показує субтропічний характер чорноморського побережжя Аджарістану.

До самого від'їзду аджарістанські товариші нас не покидали, а попрощавшись з ними я виїжджав з Аджарістану як з якоїсь далекої прекрасної субтропічної країни.

Думки в пароплаві на Чорному морі

Розпис пароплавів на Чорному морі змінився і ми не попали на той пароплав, що плянували. (Хотіли їхати пароплавом „Грузія“). З купленими ще в Тіфлісі білетами, ми мусіли пробути в Батумі чотири дні, чекаючи на пароплав. 14-го липня в 11-ій годині ночі ми виїхали з Батуму пароплавом „Аджарістан“, що опізнився на 25 годин. „Аджарістан“ це один із нових, чорноморських теплоходів нашої радянської конструкції, за зразком німецьких теплоходів. Пароплав новий чистенький і комфортабельний, зі всіма вигодами,—

ресторан, буфет, ванна, голярня, читальня, кіно, концертна зала, радіо, книжно-газетні кіоски і т. д.

Ідучи в вигідній каюті пароплаву по Чорному морі, ми вже спочивали від тої втоми, що її довелося знати за весь час подорожі по Закавказзі.

Ось так ляжеш на ліжку, і дивишся у вікно. З одного боку безмежні води Чорного моря, а з другого— прекрасні краєвиди Чорноморського побережжя, Аджарістану, Грузії, Абхазії. Залишаються позаду Батум, Кобулети, Поті, Сухум, Новий Афон, Гагри.

А в голові повно думок, повно свіжих вражень. Пригадуються всі знайомі товариші грузинські письменники: Беніто Буачідзе, Сімон Цвєрава, Александер Сцулава, Сандро Еулі, Михаїл Джавахішвілі, Паоло Яшвілі зі своїм могутнім басом, Тіціян Табідзе завжди у довгому білому халаті і багато, багато інших товаришів Грузії. Пригадуються і вірменські товариші Алазан, Тігран Ахум'ян, Авад Вештуні, нарком освіти Вірменії Сімур'ян, наркомос Грузії Квірікадзе, Аджарістанські товариші Лордкіпанідзе і багато, багато інших. Пригадуються здорові гарні вірменські веселі жінки та комсомолки з великими карима очима, з іменами Сірамуш, Сато, Маро, Айкуш, пригадуються сумні азербайджанські тюркменки з великими мідяними глекками на пкечах, маленькі ростом сухорляві грузинки, здорові веселі обличчя шеніканських робітників, симпатичні моложаві обличчя сивих уже культурних, державних і партійних діячів Грузії, Вірменії, Аджарістану, засмалені обличчя бакінських нафтарів ентузіястів і т. д. і т. д.

В пам'яті уривками мішається давня історія закавказьких народів із сучасним їх життям та творчою

працею. Виникають в уяві старі часи феодалізму, родових невзгод численних племен і народів, сірі руїни численних старинних башт, фортець, мурів, мостів замків на високих горах, туманно проходять картини давньої історії, довгих далеких століть, мандрівок народів, безкінечні війни на землях Закавказзя, що мішаються з легендарними біблійськими оповіданнями. Перед очима стає сніжна гора Арарат, пустині Азербайджану, Альпійські рівнини Ленінакану, прекрасна буйна рослинність Аджарістану, а в шумах чорноморських хвиль час від часу почувається веселий бадьорий шум еріванських піонерів.

З великою приємністю згадуєш прекрасні моменти, радісні моменти братання, національностей в теперішньому радянському Закавказзі, згадуєш про ту поінформованість закавказьких народів у питаннях про Україну радянську і Західню, і робиться якось совісно. Ми далеко менше знаємо про Закавказзя і життя його окремих народів ніж вони про нас.

А між тим Закавказзя це надзвичайно цікава частина нашого великого СРСР. Надзвичайна різноманітність географічна, геологічна, кліматична, національна, побутово-культурна, багатюща історія, величезний економічний та культурний розвиток на Закавказзі вже за часів радвлади, остаточно ломка старих звичаїв і традицій — це ті моменти, що приковують до себе нашу увагу, що зовсім полоняють нашу цікавість.

Ми ще дуже мало знаємо Закавказзя. Ми ще мало, навіть дуже мало знаємо народи Закавказзя, їх сучасне життя та боротьбу за соціалізм. А там живе біля 30 різних племен, різного походження, з різними мовами, звичаями, побутом, культурою. Закавказзя, це надзви-

чайно пестрий, заплутаний клубок національних взаємен, що його наукова теорія ще й досі зовсім не розплутала, але наша радянська практика, наша ленінська більшовицька національна політика розв'язала цей заплутаний клубок ідеально на практиці.

Ми мусимо більше вивчати нашу велику соціалістичну батьківщину СРСР, ми ж мусимо краще знати і наших недалеких порівнюючи сусідів — закавказькі народи, що про їх життя ми досі ще надто мало знаємо.

Декада української культури, що її проведено на Закавказзі, це перший і дуже великий крок в цій справі.

— А я все таки нераз ще поїду на Закавказзя, — вирішив я, сходячи з пароплава вже в Сочі.

Харків, жовтень 1931 р.

ЗМІСТ

	Стор.
1. „Стоїть Кавказ високий та...“	3
2. Долинами Дагестану	6
3. Проїздом через Азербайджан	9
4. Потомки турецько-монгольських племен	14
5. Українізований Тифліс	19
6. Дещо про Радянську Грузію	24
7. Музейна країна Хевсурія	31
8. До країни кривавих погромів і землетрусів	41
9. В столиці Вірменії	48
10. Неначе сон	54
11. Радянська субтропіка	62
12. Думку в пароплаві на Чорному морі	68

№ 4. Здано до складання 14/IV—32 року. Підписано до друку 25/V—32 р. Формат паперу— $\frac{1}{48}$ —82×110 с/м. Вага метрич. стопи 60 кгр. На друкарському аркуші 86496 знаків.

Ціна 50 коп.

